

The logo for 'NOVA KNJIGA' features a stylized sunburst or fan-like symbol above the text. The background of the entire cover is a collage of various letters and symbols in different fonts and colors, including black, white, and orange, set against a textured, reddish-brown background.

NOVA KNJIGA

BERNHAD
ŠLINK

Čitač

BalkanDownload

NAJVEĆI HIT SAVREMENE NJEMAČKE KNJIŽEVNOSTI

BERNHARD SCHLINK

ČITAČ

Prevela s nemačkog
Spomenka Krajčević

Prvi deo

1

Kada sam imao petnaest godina, dobio sam žuticu. Bolest je počela u jesen, a završila se u proleće. Što je godina bivala hladnija i mračnija, to sam i ja bio slabiji. Tek je s novom godinom krenulo nabolje. Januar je bio topao, pa mi je majka na balkonu namestila da legnem. Posmatrao sam nebo, sunce, oblake i osluškivao igru dece u dvorištu. Jednom u februaru, tek se bilo smrklo, čuo sam kosa kako peva.

Moj prvi izlazak vodio je iz Cvetne ulice, u kojoj smo stanovali na drugom spratu masivne zgrade sazidane početkom veka, u Železničku ulicu. Tamo sam se jednog ponedeljka u oktobru, na putu od škole do kuće, isповраćao. Danima sam pre toga bio slab, slab kao nikad u životu. Skupljao sam snagu za svaki korak. Kad bih se kod kuće ili u školi peo stepenicama, noge su me jedva nosile. Nisam mogao ni da jedem. Čak i kad bih gladan seo za sto, ubrzo bi me obuzelo gađenje. Izjutra bih se budio suvih usta i s osećanjem da mi organi teško i na pogrešnom mestu leže u telu. Stideo sam se što sam tako slab. A naročito sam se stideo kada sam se isповраćao na ulici. Ni to mi se nikad ranije nije dogodilo. Usta su mi se odjednom napunila, pokušavao sam da to što je krenulo gutanjem vratim natrag, stiskao sam usne, držao ruku ispred usta, ali je izletelo iz usta i kroz prste. Oslonjen na zid kuće, gledao sam u ono što sam isповраćao i bljuvao svetlu sluz.

Žena koja mi je pritekla u pomoć učinila je to gotovo grubo. Uzela me je za ruku i odvela mračnim hodnikom u dvorište. Sa konopaca zategnutih između prozora, odozgo je visilo rublje. U dvorištu su bila naslagana drva; u nekakvoj radionici pištala je testera, a kroz otvorena vrata izletala je strugotina. Pored vrata, kroz koja se iz hodnika ulazilo u dvorište, bila je česma. Žena je odvrnula slavinu, prvo mi oprala ruku, a onda vodom uhvaćenom u dlanove ispljuskala lice. Obrisao sam lice maramicom.

„Ponesi tu drugu!” Pored česme su stajale dve kofe, ona je dohvatila jednu i napunila je vodom. Podigao sam drugu, napunio je i krenuo hodnikom za ženom.

Zamahnula je kofom, voda je pljusnula o pločnik i ono što sam isprovraćao povukla sa sobom u slivnik. Uzela je i kofu iz mojih ruku i sručila na pločnik još jedan vodopad.

Uspravila se i videla je da plačem. „Dečko”, rekla je začuđeno, „dečko”. Prigrllila me je. Jedva da sam bio viši od nje, osećao sam njene grudi na svojim, u zblizenosti zagrljaja mešali su se zadah iz mojih usta i njen sveži znoj, nisam znao šta da radim s rukama. Prestao sam da plačem.

Pitala me je gde stanujem, vratila kofe u hodnik i povelala me kući. Išla je pored mene; moja školska torba u jednoj ruci, druga položena na moju mišicu. Železnička ulica nije daleko od Cvetne. Kretala se brzo i odlučno, pomažući mi da održim korak. Pred našom kućom pozdravila se sa mnom.

Istog dana majka je pozvala lekara koji je ustanovio žuticu. Jednom prilikom sam, kasnije, ispričao majci o toj ženi. Ne verujem da bih je inače posetio. Ali za moju majku bila je najnormalnija stvar da, čim budem mogao, od svog džeparca kupim buket cveća, odem kod žene, predstavim se i zahvalim. Tako sam krajem februara otišao u Železničku ulicu.

2

Kuće u Železničkoj ulici više nema. Ne znam ni kad su je, ni zašto srušili. Mnogo godina sam izbivao van svog rodnog grada. Nova zgrada, sagrađena sedamdesetih ili osamdesetih, ima pet spratova i mansardu za stanovanje, zidovi su glatki i ukrašeni svetlim ukrasima, nema balkona i erкера. Mnogobrojna zvana na ulazu ukazuju na veliki broj stanova. Stanova u koje se čovek useli i iz njih iseli kao što iznajmi kola i posle ih vrati. U prizemlju je sada neka radnja s kompjuterima; pre nje je bila parfimerija, pa bakalnica, pa videoteka.

Stara kuća je, iako je bila iste visine, imala četiri sprata, prizemlje obloženo pločama brušenog peščanika i tri sprata u opeci, s erkerima, balkonima i prozorskim okvirima od peščanika. Do prizemlja i početka stepeništa vodilo je nekoliko stepenika, užih prema gore, s ogradom s obe strane, koja je nosila gvozdene rukohvate krajeva uvijenih poput puža. Kapija je bila oivičena s dva stuba, a iz uglova pod arhitravom gledali su lavovi, jedan niz Železničku ulicu, a drugi uz ulicu. U dvorište s česmom žena me je uvela na sporedna vrata.

Još kao mali zapazio sam tu kuću. Dominirala je nad svim zgradama u nizu. Da je kojim slučajem htela da bude još teža i šira, susedne zgrade morale bi, kako mi se tada činilo, da se povuku u stranu i naprave joj mesta. Zamišljao sam da je unutra stepenište sa štukaturom, ogledalima i tepihom s orijentalnim šarama, koji uz stepenike pridržavaju blistavo izglancane mesingane šipke. Očekivao sam da u gospodstvenoj kući žive i gospodstveni ljudi. A kako je kuća od godina i železničkog dima bila potamnela, zamišljao sam i njene gospodstvene stanare kao nekakve smrknute osobenjake, možda gluve ili slepe, grbave ili pak hrome.

Kasnije sam je godinama sanjao. Snovi su nalikovali jedan drugom, varijacije istog sna i iste teme. Idem nepoznatim gradom i ugledam kuću. Stoji u nizu zgrada, u delu grada koji ne poznajem. Zbunjeno nastavljam dalje, jer kuću prepoznajem, ali ne i kraj. Tada se dosetim da sam kuću već video. Pri tom ne mislim na Železničku

ulicu u svom rodnom gradu, već na neki drugi grad ili neku drugu zemlju. U snu sam, na primer, u Rimu, posmatram kuću i prisećam se da sam je video u Bernu. To sanjano sećanje me umiruje: pojavljivanje kuće u drugačijem okruženju ne izgleda mi neobičnije od slučajnog susreta sa starim prijateljem na nekom nepoznatom mestu. Stoga se okrećem, vraćam do kuće, penjem uz stepenice. Hoću da uđem. Pritiskam kvaku.

Ako kuća iskrsne negde van grada, san traje duže ili se kasnije bolje sećam detalja. Vozim se kolima. S desne strane pojavi se kuća, ali vozim dalje, isprva zbunjen jedino time što kuća, koja očigledno pripada gradskom uličnom nizu, stoji sama na poljani. Tada se dosetim da sam je već video i dvostruko sam zbunjen. Kada se najzad setim i gde sam je video, okrećem kola i vozim natrag. Put je u snu uvek prazan, mogu da okrenem kola škripeći gumama i da se vratim velikom brzinom. Bojim se da ću stići prekasno, pa vozim još brže. Onda je ugledam. Okružena je poljima - žitom, uljanom repicom ili vinogradima ukoliko sam u Pfalcu, lavandom ako sam u Provansi. Predeo je ravan, možda blago zatalasan. Bez drveća. Dan potpuno vedar, sunce sija, vazduh treperi, a put blista od vreline. Razvaline nekog zgarista čine da kuća izgleda nedostupno, kao da je odsečena. Zgarište bi moglo da bude od bilo koje zgrade. Kuća nije sumornija od one u Železničkoj ulici, ali su prozori potpuno pokriveni prašinom i ne dozvoljavaju da se vidi unutrašnjost kuće, čak ni zavese.

Zaustavljam se pokraj puta i prelazim preko, do ulaza. Nikog nema i ništa se ne čuje, ni udaljeni motor, ni vetar, ni plica. Svet je mrtav. Penjem se uz stepenike i pritiskam kvaku.

Vrata, međutim, nisam otvorio. Budim se i jedino pamtim da sam uhvatio i pritisnuo kvaku. Tada mi se u sećanje vraća ceo san, kao i to da sam ga već sanjao.

3

Nisam znao ženino ime. S buketom cveća u rukama stajao sam neodlučno pred ulaznim vratima i nizom zvona. Već sam hteo da se vratim. Ali tada je iz kuće izišao neki čovek, upitao me kod koga idem i poslao gospođi Šmic na treći sprat.

Nije bilo štukature, ogledala, tepiha. Ono što je stepenište možda nekad i imalo od skromne lepote, koja se nije mogla uporediti sa raskoši fasade, odavno se izgubilo. Boja sa crveno ofarbanog stepeništa po sredini je bila otrta, zeleni linoleum, do visine ramena zalepljen po zidu duž stepeništa, iskrzan, a tamo gde su na rukohvatu nedostajale šipke, bio je vezan kanap. Mirisalo je na sredstva za čišćenje. Moguće je da sam sve to tek kasnije primetio. Stepenište je bilo uvek podjednako bedno i podjednako čisto, uvek je isto mirisalo na sredstva za čišćenje, nekad pomešana s mirisom kuvanog kupusa ili pasulja, pečenog mesa ili vode koja vri. O ostalim stanarima nikada nisam saznao ništa više od onoga što su govorili ti mirisi, otirači ispred ulaznih vrata i pločice s imenima ispod zvona. Ne sećam se da sam ikada na stepeništu nekoga sreo.

Ne sećam se više ni kako sam pozdravio gospođu Šmic. Verovatno sam izverglao dve-tri pripremljene rečenice o svojoj bolesti, njenoj pomoći, svojoj zahvalnosti. Povala me je u kuhinju.

Kuhinja je bila najveća prostorija u stanu. U njoj su bili šporet i sudopera, kada sa kazanom za grejanje vode, sto i dve stolice, kredenac, orman i kauč. Preko kauča je bio prebačen crveni somotski pokrivač. Nije bilo prozora. Svetlost je ulazila kroz okna na vratima koja su vodila na balkon. Malo svetlosti - u kuhinji je sasvim svetio bilo samo kad su ta vrata bila otvorena. Tada se iz strugare u dvorištu čulo pištanje testere i mirisalo je drvo.

Stan je činila još jedna mala i uska dnevna soba s komodom, stolom, četiri stolice, dubokom foteljom i jednom peci. Ta se soba zimi gotovo nikad nije grejala, a i leti je malo korišćena. Prozor prema Železničkoj ulici pružao je pogled na

nekadašnju železničku stanicu, prostor raskopavan i prekopavan, na kome su već tu i tamo bili postavljeni temelji nove zgrade suda i administrativne uprave. I najzad, u stanu je bio i klozet bez prozora. Kad bi smrdelo u klozetu, smrdelo je i u hodniku.

Ne pamtim o čemu smo razgovarali u kuhinji. Gospođa Šmic je peglala: prostrla je preko stola vuneno ćebe i laneni čaršav, pa je iz korpe vadila komad po komad rublja, ispeglala ga, presavila i spustila na jednu od dve stolice. Na drugoj sam ja sedeo. Peglala je i svoje gaćice i, mada nisam hteo da gledam u njih, nije mi uspevalo da ih ne gledam. Nosila je haljinu-kecelju bez rukava, plavu, s malim, bledim, crvenkastim cvetićima. Pepeljastoplavu kosu, koja joj je sezala do ramena, skupila je na potiljku šnalom. Belele su joj se gole ruke. Pokreti kojima je uzimala, povlačila i odlagala peglu, a zatim savijala i odlagala rublje, bili su spori i usredsređeni, a isto tako sporo i usredsređeno se kretala, savijala i uspravljala. Preko njenog tadašnjeg lica u sećanju su mi se slegla njena kasnija lica. Kad je prizovem pred oči, onakvu kakva je tada bila, pojavi se bez lica. Moram da ga rekonstruišem. Visoko čelo, ispupčene jagodice, bledoplave oči, pune, ravnomerno nabubrele polukružne usne, snažna brada. Oporo žensko lice velikih površina. Znam da mi je bilo lepo. Ali njegovu lepotu sada ne vidim.

4

„Sačekaj malo!”, rekla je kad sam ustao i hteo da krenem. „Moram i ja da izidem, pa ću deo puta s tobom.”

Čekao sam u hodniku. Presvlačila se u kuhinji. Vrata su ostala odškrinuta. Skinula je kecelju i ostala u svetlozelenom kombinezonu. Preko naslona stolice visio je par čarapa. Uzela je jednu i nabirajući je naizmenično s obe ruke smotala je u rolnu. Balansirala je na jednoj nozi o čije je koleno oslonila petu druge, nagla se napred, navukla nabranu čarapu preko vrha stopala, zatim stopalo spustila na stolicu, povukla čarapu naviše preko lista, kolena i butine, izvila se u stranu i zakačila je za pojas za čarape. Uspravila se, spustila nogu sa stolice i posegla za drugom čarapom.

Nisam mogao od nje oči da odvojim. Od njenog potiljka i njenih ramena, od njenih grudi koje je kombinezon pre obavijao nego skrivao, od njene zadnjice preko koje se, dok se nogom oslanjala o koleno i stolicu, zatezao kombinezon, od njene noge, isprva gole i bele, a onda, u čarapi, svilasto sjajne.

Osetila je moj pogled. Zastala je usred pokreta kojim je htela da dohvati drugu čarapu, okrenula se prema vratima i pogledala me u oči. Ne znam kako me je gledala - začuđeno, upitno, s razumevanjem, prekorno. Pocrveneo sam. Nekoliko trenutaka stajao sam tako s licem koje je gorelo. Onda više nisam mogao da izdržim, izleteo sam iz stana, sjurio se niz stepenice i istrčao iz kuće.

Hodao sam polako. Železnička ulica, Hojzerova, Cvetna - godinama sam tuda prolazio na putu od kuće do škole. Poznavao sam svaku kuću, svaku baštu i svaku ogradu, znao koja je ograda sveže ofarbana, a kojoj je drvo tako posivelo i isušeno da sam rukom mogao da ga izmrvim, znao sam gvozdene ograde kraj kojih sam kao dete trčao dok su šipke odzvanjale pod mojim štapom, i visoke ograde od cigle iza kojih sam zamišljao nešto čudesno i strašno sve dok se nisam na njih popeo i video zaparložene nizove cvetnih leja, grmova bobičavog voća i vreža povrća. Stopala su mi prepoznavala kocke kaldrme i asfalt ulice, znala su gde glatke ploče smenjuju

talasasta popločanja bazaltnih oblica, gde ima katrana, a gde šljunka.

Sve je bilo tako prisno. Kad je srce prestalo da mi ubrzano bije, a lice da gori, susret između kuhinje i hodnika premestio se već negde jako daleko. Sekirao sam se. Pobegao sam kao neko dete, umesto da pokažem zrelost koju sam od sebe očekivao. Nisam više imao devet, nego petnaest godina. No moram da priznam da mi je i dalje zagonetka kako je to zrelo ponašanje trebalo da izgleda.

Druga zagonetka je bio sam susret između kuhinje i hodnika. Zašto nisam mogao da odvojim pogled od nje? Imala je veoma snažno i veoma ženstveno telo, bujnije od tela devojaka koje su mi se dopadale i za kojima sam se okretao. Bio sam siguran da je ne bih zapazio da sam je sreo na bazenu. S druge strane, nije bila ni razgolićenija od devojka i žena koje sam viđao na bazenu. Bila je, povrh svega, mnogo starija od devojaka o kojima sam sanjao. Preko trideset? Teško je proceniti doba koje čovek nije ostavio za sobom ili koje je još daleko od njega.

Mnogo godina kasnije, došao sam do zaključka da mi se pogled tada zalepio za nju ne zbog njenog izgleda, nego zbog držanja i pokreta. Molio sam prijateljice da preda mnom navlače čarape, ali svoju želju nisam hteo da objasnim, da ispričam zagonetku susreta između kuhinje i hodnika. Tako je moja molba protumačena kao želja za podvezicama, čipkama i erotičnom ekstravagancijom, a ispunjavana je uz koketnu pozu. Nije to bilo ono od čega nisam mogao pogled da odvojim. Ona nije pozirala, nije koketirala. Ne sećam se da je to ikad radila. Sećam se da su joj nekada telo, držanje i kretnje delovali tromo. Što nije poticalo od težine. Pre bi se reklo da se povukla u unutrašnjost svog tela, da ga je prepustila njemu samom i njegovom sopstvenom mirnom ritmu koji nije remetila nikakva naredba glave i da bi pritom sasvim zaboravljala na spoljni svet. Taj isti zaborav bio je prisutan u držanju i kretnjama kojim je navlačila čarape. Pri tom nije bila ni najmanje troma, već gipka, ljupka, zavodljiva - zavodenje koje nije poticalo od grudi, zadnjice i nogu, nego od poziva da se u unutrašnjosti tela zaboravi svet.

To tada nisam znao - a pitanje je da li i danas znam ili sam samo nešto uobrazio. Bilo kako bilo, dok sam tada razmišljao o razlozima tolikog uzbuđenja, uzbuđenje se vratilo. Da bih rešio zagonetku, dozvao sam u sećanje naš susret, a distanca, koju sam stvorio pretvorivši ga u zagonetku, se istopila. Sve je ponovo bilo preda mnom i opet od toga nisam mogao oči da odvojim.

5

Nedelju dana kasnije, ponovo sam stajao pred njenim vratima.

Čitavu nedelju pokušavao sam da ne mislim na nju. Nije, međutim, postojalo ništa drugo što me je ispunjavalo ili mi skretalo pažnju; lekar još nije dozvoljavao da idem u školu, knjige su mi se posle nekoliko meseci čitanja smučile, a drugovi koji su, doduše, i dalje navraćali, ostajali su sve kraće jer sam bio tako dugo bolestan da posete nisu više uspevale da podignu mostove između njihove i moje svakodnevice. Trebalo je da šetam, svaki dan malo duže i bez naprezanja. A tada mi je baš naprezanje bilo potrebno.

Bolovanje u detinjstvu i mladosti ipak je čarobno vreme! Spoljni svet, svet slobodnog vremena što se provodi u dvorištu, bašti ili na ulici, u bolesničku sobu prodire samo kroz prigušene zvuke. Unutra buja svet priča i likova iz knjiga koje bolesnik čita. Slabeći opažanje i snažeći maštu, temperatura od bolesnikove sobe stvara novi, prislan i istovremeno stran prostor; iz šara na zavesama i tapetama keze se čudovišta, a stolice, stolovi, regali i orman slažu se u brda, građevine ili brodove, istovremeno nadohvat ruke i beskrajno udaljene. Kroz duge noćne sate bolesnika prati otkucavanje sata na crkvenom tornju, brundanje nekog okasnelog automobila i odsjaj farova koji pretražuje zidove i tavanicu. To su sati bez sna, ali ne i sati nesanice, ne sati oskudevanje, već sati izobilja. Čežnje, sećanja, strahovi, naslade stvaraju lavirinte u kojima se bolesnik gubi, nalazi i opet gubi. To su sati kada je sve moguće, i ono dobro i ono loše.

Takvo stanje popušta kad bolesnik počne da prezdravljuje. Ukoliko je, međutim, bolest dovoljno dugo trajala, bolesnička soba je njime natopljena, a bolesnik, mada na putu da prezdravi i bez temperature, i dalje je izgubljen u lavirintu.

Svakog jutra budio sam se nečiste savesti, a ponekad i sa vlažnom flekom na pantalonama pižame. Slike i scene koje sam sanjao bile su nedolične. Znao sam,

doduše, da me ne bi grdili ni majka, ni sveštenik koji me je pripremao za konfirmaciju i koga sam poštovao, niti starija sestra kojoj sam poveravao svoje dečije tajne. Samo bi me brižno i s puno ljubavi opomenuti, što mi je bilo gore od grdnje. A posebno je bilo nedolično što sam te slike i scene, kada ih nisam sanjao, što nije zavisilo od moje namere, namerno zamišljao.

Ne znam odakle sam skupio hrabrost da odem gospođi Šmic. Da li se moralno vaspitanje u izvesnoj meri okreće protiv sebe? Ako je požudni pogled podjednako rđav kao i zadovoljenje požude, a maštanje kao sam čin o kome se mašta - zašto onda ne zadovoljenje i čin? Kako je vreme odmicalo postajalo mi je sve jasnije da ne mogu da se lišim grešnih misli. A kad je već bilo tako, hteo sam i grešni čin.

Razmišljao sam i o još nečemu. Sam odlazak tamo mogao je da bude opasan. No mogućnost da se ta opasnost ostvari bila je mala. Gospođa Šmic će me, najverovatnije, začuđeno pozdraviti, saslušati izvinjenje zbog mog neobičnog ponašanja i ljubazno me ispratiti. Gore je bilo ne otići: postojala je opasnost da neću moći da se oslobodim svojih maštarija. Dakle, neću pogrešiti ako odem. Ona će se ponašati normalno, ja ću se ponašati normalno i sve će ponovo biti normalno.

Tako sam tada mudrovao, praveći od svoje požude stavku neobične moralne kalkulacije i ućutkujući nečistu savest.

To mi, ipak, nije dalo snagu da odem gospođi Šmic. Lako je bilo uveravati sebe da majci, svešteniku koga sam poštovao i mojoj velikoj sestri, pošto temeljno razmisle, preostaje samo da me podstaknu da odem k njoj. A sasvim drugo - stvarno otići. Ne znam zašto sam to uradio. Danas u tim događajima prepoznajem matricu po kojoj su se u celom mom životu mišljenje i delanje uklapali jedno u drugo, ili se nisu uklapali. Razmišljam, pronađem neko rešenje, to rešenje pretvaram u odluku da bi potom saznao da je delanje nezavisno od odluke, koju može slediti, ali ne mora. Dovoljno često sam u životu činio ono što nisam odlučio, a nisam činio ono što sam odlučio. Nešto, šta god to bilo, dela; odvodi me ženi koju ne želim više da vidim, stavlja nadređenima primedbu koja može da me košta glave, navodi me da i dalje pušim, mada sam odlučio da prestanem s pušenjem, i prestaje da puši nakon što sam uvideo da sam naprosto pušač i da ću to i ostati. Ne smatram da mišljenje i odlučivanje nemaju uticaja na delanje. Ali delanje ne sprovodi tek tako ono što je prethodno smišljeno i odlučeno. Ono teče iz nekog svog izvora i na podjednako samosvojan način je moje delanje, kao što je moje mišljenje - moje mišljenje, a moje odlučivanje - moje odlučivanje.

6

Nije bila kod kuće. Kapija na ulazu je bila prtvorena, popeo sam se uz stepenice, zazvonio i čekao. Zazvonio sam još jednom. U stanu su kuhinjska vrata bila otvorena, video sam to kroz staklo na ulaznim vratima kroz koje sam u hodniku razaznao i ogledalo, čiviluk, časovnik. Mogao sam da čujem kako otkucava.

Seo sam na stepenik i čekao. Nije mi laknulo kao što biva kada je čovek neodlučan i u strahu od posledica, te se raduje što je odluku sproveo, a ostao pošteđen posledica. Nisam bio ni razočaran. Bio sam rešen da je vidim i da čekam dok ne dođe.

Časovnik u hodniku otkucavao je četvrtine sata, polovine sata i pune sate. Pokušavao sam da pratim tiho kuckanje i da izbrojim devetsto sekundi između dva udarca, ali bi mi uvek nešto odvušlo pažnju. U dvorištu je pištala testera, iz nekog stana u kući dopirali su glasovi i muzika, jedna vrata su se otvorila. Onda sam čuo kako se neko ujednačenim, sporim, teškim koracima penje uz stepenice. Ponadao sam se da stanuje na drugom spratu. Ako me vidi - kako da objasnim šta ovde radim? Koraci se, međutim, nisu zaustavili na drugom spratu. Peli su se i dalje. Ustao sam.

Bila je to gospođa Šmic. U jednoj ruci je nosila kantu s koksom, kutiju s briketima u drugoj. Imala je na sebi uniformu - jaknu i suknju - po čemu sam prepoznao da radi kao kondukterka u tramvaju. Primitila me je tek kad je stigla na odmorište. Nije me gledala ni ljutito, ni začuđeno, ni podrugljivo - ništa od onog od čega sam strepeo. Izgledala je umorno. Kad je spustila ugalj i po džepu jakne počela da traži ključ, nekoliko metalnih novčića zazvečalo je na podu. Podigao sam ih i dao joj.

„Dole u podrumu su još dve kante. Hoćeš li da ih napuniš i doneseš? Vrata su otvorena.”

Strčao sam niz stepenice. Podrumska vrata su bila otvorena, svetlost u podrumu upaljena, a na dnu dugog stepeništa zatekao sam daščanu pregradu s pritvorenim vratima i rastvorenim katancem na rezi. Prostor je bio veliki, a gomila uglja sezala do otvora pod tavanicom kroz koji su ugalj s ulice ubacivali u podrum. Pored vrata su sjedne strane bili uredno poslagani briketi, a s druge su stajale kante za ugalj.

Ne znam šta sam to pogrešno uradio. I kod kuće sam donosio ugalj iz podruma, bez ikakvih teškoća. Doduše, kod nas nije bila tako velika gomila. Punjenje prve kante prošlo je dobro. Ali kad sam drugu kantu uhvatio za dršku i krenuo da njome zahvatim ugalj sa zemlje, brdo se pokrenulo. Mali komadi s vrha gomile poskakivali su naniže u krupnim, a veliki u sitnim skokovima, površina brega je počela da klizi, pri dnu se sve kotrljalo i razmicalo. Podigao se oblak crnog praha. Zastao sam zgranut, po meni je dobovalo i uskoro sam stajao do gležnjeva u koksu.

Kad se breg umirio, iskoračio sam iz koksa, napunio drugu kantu, potražio metlu i našavši je, vratio njome u zagrađeni deo podruma komade uglja koji su se otkotrljali u hodnik, zatvorio vrata i poneo obe kante gore.

Već je bila skinula jaknu, olabavila kravatu, otkopčala gornje dugme na košulji i s čašom mleka pred sobom sedela za kuhinjskim stolom. Pogledala me je, pa se prvo prigušeno, a onda iz sveg glasa nasmejala. Prstom je pokazivala na mene, a drugom rukom udarala o sto.

„Kako to izgledaš, dečko, kako to izgledaš!” Tada sam i ja u ogledalu nad sudoperom video svoje ogaravljeno lice i prasnuo u smeh.

„Ne možeš takav kući. Napuniću ti kadu i istresti stvari.” Prišla je kadi i odvrnula slavinu. Voda je pušeci se zašumela u kadi. „Svuci se pažljivo, ne treba mi ta crna prašina po kuhinji.”

Oklevajući skinuo sam džemper i pantalone, pa sam ponovo oklevao. Voda se brzo pela i kada je bila skoro puna.

„Da nećeš da se kupaš u cipelama i gaćama? Hajde, dečko, ne gledam te.” Ali kad sam zavrnuo slavinu i skinuo gaće, mirno me je odmerila pogledom. Pocrveneo sam, ušao u kadu i zaronio. Kad sam izronio, bila je na balkonu s mojim stvarima. Čuo sam kako udara cipelom o cipelu i istresa pantalone i džemper. Doviknula je nekome dole nešto o ugljenoj prašini i strugotini, odozdo je stigao odgovor, nasmejala se. Kad se vratila u kuhinju, spustila je stvari na stolicu. Samo me je hitro pogledala. „Uzmi šampon i operi kosu. Sad ću ti doneti peškir.” Uzela je nešto iz orm ana i izišla iz kuhinje.

Ribao sam se. Voda u kadi bila je već prljava, pa sam pustio čistu i pod mlazom

isprao glavu i kosu. Onda sam samo ležao, slušao kako u kazanu šumi, osećao po licu prohladan vazduh što je stizao kroz otškrinuta kuhinjska vrata, a po telu toplu vodu. Bilo mi je prijatno. Ta prijatnost je uzbuđivala i ud mi se ukrutio.

Nisam podigao pogled kad je ušla u kuhinju, nego tek kad je stala kraj kade. U raširenim rukama držala je veliki peškir. „Dođi!” Okrenuo sam joj leđa dok sam se uspravljao i izlazio iz kade. Obmotala me je otpozadi peškirom, od glave do pete, i brisala me trljajući. Onda je pustila da peškir padne na zemlju. Nisam se usuđivao ni da mrdnem. Prišla mi je tako blizu da sam joj grudi osećao na leđima, a stomak na zadnjici. I ona je bila gola. Obgrlila me je, jedna ruka joj je bila na mojim grudima, druga na mom ukrućenom udu.

„Pa zato si valjda ovde!”

„Ja...” Nisam znao šta da kažem. Ni da jeste tako, a ni da nije. Okrenuo sam se. Nisam je video celu. Suviše smo bili blizu. Bio sam, međutim, savladan prisustvom njenog golog tela. „Kako si lepa!”

„Šta ti je, dečko, šta pričaš!” Nasmejala se i obavila mi ruke oko vrata. I ja sam nju zagrlio.

Bojao sam se: dodirivanja, ljubljenja, toga da joj se neću dopasti i da je neću zadovoljiti. Ali pošto smo se neko vreme tako držali, i ja upijao njen miris i osećao njenu toplinu i snagu, sve je postalo samo po sebi razumljivo. Istraživanje njenog tela rukama i usnama, susret naših usta i najzad ona nada mnom, oči u oči, sve dok mi nije došlo i dok nisam stisnuo kapke, pokušavajući isprva da se savladam, da bih onda tako glasno kriknuo da je rukom morala da mi uguši krik.

7

Sledeće noći sam se zaljubio u nju. Spavao sam budeći se, čeznuo za njom, sanjao je, verovao da je osećam, dok ne bih primetio da grlim jastuk ili ćebe. Od ljubljenja su me bolela usta. Ud mi se neprestano dizao, ali nisam hteo da sam sebe zadovoljim. Nisam hteo da to ikad više uradim. Hteo sam da budem s njom.

Da li sam se u nju zaljubio da bih je nagradio zato što je sa mnom spavala? Do dana današnjeg mi se posle noći provedene sa nekom ženom javlja osećaj da me je razmazila i da za to moram da se odužim - njoj, tako što ću bar pokušati da je volim, a i svetu kroz način na koji se prema njemu postavljam.

Jedno od mojih malobrojnih živih sećanja na rano detinjstvo je jedno zimsko jutro, tada sam imao četiri godine. Soba u kojoj sam spavao nije se grejala, pa je noću i izjutra često bilo vrlo hladno. Sećam se tople kuhinje i vrelog šporeta, teške, gvozdene skalamerije u kojoj se videla vatra kad bi se mašicama skinuli poklopci na plotni i na kome je uvek stajala šerpa s toplom vodom, da je ima kad zatreba. Majka je primakla šporetu stolicu na kojoj sam stajao dok me je umivala i oblačila. Sećam se prijatnosti izazvane toplotom i uživanja u tome što me u toplom umivaju i oblače. Sećam se i toga da sam se kad god bi mi ta slika iskrsla u sećanju pitao zašto me je majka tako mazila? Da nisam bio bolestan? Da li su moje sestre i brat dobili nešto što ja nisam? Da nije tog dana predstojalo nešto neprijatno, teško, što je trebalo da izdržim?

Jedan od razloga zbog kojih sam sledećeg dana ponovo krenuo u školu bilo je poslepodne provedeno sa ženom, koja mi u mislima nije imala ime, a koja je bila tako dobra prema meni. I hteo sam, da pokažem muževnost koju sam stekao. Nisam nameravao da se njome hvališem. Bio sam, međutim, ispunjen osećanjem snage i nadmoći i hteo da drugim đacima i nastavnicima predočim tu snagu i nadmoć. Iako o tome s njom nisam razgovarao, pretpostavljao sam da kao kondukterka u tramvaju često radi do kasno uveče, pa i noću, što je takođe uticalo na moj polazak u školu.

Kako da je viđam svakog dana ako sedim kod kuće i izlazim jedino u svoje rekonvalescentske šetnje?

Kad sam se od nje vratio kući, moji su već bili za večerom. „Zašto si zakasnio? Majka se zabrinula zbog tebe.” Otac je zvučao više ljutito nego zabrinuto.

Rekao sam da sam zalutao; hteo sam da se prošetam do Molkenkura, preko Erenfridhofa, ali sam dugo lutao dok najzad nisam stigao do Nusloha. „Nisam imao para, pa sam morao da se vratim peške.”

„Mogao si da stopiraš.” Moja mlađa sestra je ponekad stopirala, što roditelji nisu odobravali.

Stariji brat je sumnjičavo frknuo: „Molkenkur i Nusloh - pa to je u potpuno suprotnim pravcima.”

Starija sestra ispitivački me je pogledala.

„Sutra krećem ponovo u školu.”

„Obrati, onda, pažnju na geografiju. Postoje sever i jug, a Sunce izlazi...”

Majka je prekinula mog brata. „Još tri nedelje, tako je lekar rekao.”

„Ako je mogao da preko Erenfridhofa otšipči do Nusloha i natrag, može da ide i u školu. Ne fali njemu snaga nego malo mozga.” Dok smo bili mali, moj brat i ja smo se stalno tukli, a posle srno prešli na verbalne bitke. Tri godine stariji, bio je i u prvom i u drugom bolji od mene. U jednom trenutku sam, međutim, prestao da mu odvracam i pustio da njegovi borilački zamasi udaraju u prazno. Od tada se ograničio na zakeranje.

„Šta ti misliš?” majka se okrenula ka ocu. On je spustio viljušku i nož na tanjir, zavalio se i skrstio ruke u krilu. Čutao je i gledao ispred sebe razmišljajući, kao što je uvek radio kad bi mu se majka obratila s nečim što se ticalo dece ili domaćinstva. Kao i uvek, pitao sam se da li to stvarno razmišlja o onom što je majka rekla ili o svom poslu. Možda je i pokušavao da misli o majčinom pitanju ali je, zapavši u razmišljanje, mogao da misli samo o svom poslu. Bio je profesor filozofije i razmišljanje je bilo njegov život, razmišljanje i čitanje i pisanje i podučavanje.

Ponekad sam imao osećanje da smo mu mi, njegova porodica, nešto kao kućni ljubimci. Pas s kojim se ide u šetnju, mačka s kojom se igra, koja se sklupča u krilu, prede i pušta da je miluju - to čovek može da voli, može da mu u izvesnoj meri bude čak i potrebno, ali kupovanje hrane, čišćenje izmeta i odlazak kod veterinara zapravo su mu prevelika obaveza. Jer život je ipak negde drugde. Uprkos mojoj želji, mi,

njegova porodica, nismo bili sav njegov život. Ponekad sam i ja želeo da moj zajedljivi stariji brat i drska mlađa sestra budu drugačiji nego što su bili. Ali te večeri sam ih odjednom sve strahovito voleo. Moja mala sestra. Verovatno nije lako biti najmlađi, ako nisi drzak nemaš šanse da se dokažeš. Moj veliki brat. Delili smo istu sobu, što je njemu sigurno teže padalo nego meni, a kad sam se razboleo, morao je još da mi je potpuno prepusti i da spava na sofii u dnevnoj sobi. Kako da ne zakera? Moj otac. Zašto bi mu deca bila ceo život? Mi rastemo i dok se okreneš već smo veliki i odlazimo od kuće.

Činilo mi se kao da poslednji put zajedno sedimo za okruglim stolom ispod petokrakog mesinganog lustera sa svećama na svakom kraku, kao da smo poslednji put nad starim tanjirima obrubljenim zelenim grančicama, kao da poslednji put tako prisno razgovaramo jedni s drugima. Osećao sam se kao na rastanku. Bio sam još uvek tu i istovremeno sam već bio otišao. Žudeo sam da ostanem sa majkom, ocem, bratom, sestrama i čeznuo da budem kod one žene.

Otac me je pogledao preko stola. „Sutra ponovo krećem u školu - tako si rekao, zar ne?”

„Jesam.” Primetio je, dakle, da sam se obratio njemu, a ne majci i da nisam rekao da se pitam da li bi trebalo da idem u školu.

Klimnuo je glavom. „Pa da te pustimo u školu. Ako ti bude previše naporno, ostaćeš, lepo, opet kod kuće.”

Radovao sam se. I u isti mah osećao da smo se sad stvarno rastali.

8

Narednih dana žena je radila u prvoj smeni. Vraćala se kući u podne, a ja sam iz dana u dan bežao s poslednjeg časa da bih je sačekao u stepeništu na odmorištu, pred vratima. Tuširali smo se i voleli, a malo pre pola dva na brzinu bih se obukao i izjurio. U pola dva se kod nas ručalo. Nedeljom je ručak bio već u podne, ali i njena smena je počinjala i završavala ranije.

Što se tuširanja tiče, po meni je moglo i da izostane. No ona je bila opsednuta čistoćom; iako bi se već izjutra tuširala, tražila je da se ponovo kupamo, mada sam voleo miris parfema, svežeg znoja i tramvaja koji je donosila s posla. Voleo sam, međutim, i njeno mokro, nasapunjano telo; rado sam puštao da me sapunja i ja sam nju sa zadovoljstvom trljao sapunom. Naučila me je da to ne radim stidljivo, već spokojno i sa posedničkom temeljnošću. I kad smo se voleli, posedovala me je kao da je to nešto što se samo po sebi razume. Usta su joj prisvajala moja usta, jezik joj se igrao sa mojim jezikom, govorila mi je gde da je uhvatim i kako, a kad me je jahala dok ne bi došla do vrhunca, bio sam tu samo zato što je sa mnom, pomoću mene dolazila do naslade. To ne znači da nije bila nežna i da mi nije pružala užitak. Radila je to ipak zbog svog uživanja u igri, sve dok nisam naučio da i ja nju posedujem.

To je bilo kasnije. I nikad to nisam do kraja naučio . Dugo mi nije ni nedostajalo. Bio sam mlad, brzo bih dostizao vrhunac i kad bih se potom polako ponovo budio, rado sam je puštao da me uzima. Gledao sam je dok je bila iznad mene, njen stomak, koji je iznad pupka pravio duboku brazdu, njene dojke, desnu malkice veću od leve, njeno lice s otvorenim ustima. Oslanjala se rukama o moje grudi i u poslednjem trenutku ih je podizala, hvatala se za glavu i ispuštala bezglasni, krkljavi krik, nalik jecaju, od koga sam se prvi put uplašio, a posle ga požudno očekivao.

Posle toga ležali bismo iscrpljeni. Često bi zaspala na meni. Slušao sam testeru

u dvorištu i dovikivanja radnika koja su bila glasnija od buke. Kad bi testera zanemela, u kuhinju bi prodrli prigušeni zvuci saobraćaja u Železničkoj ulici. Po dečijem dozivanju i uzvicima u igri znao bih da je škola gotova i da je prošlo jedan. Komšija koji je preko podneva dolazio kući na svom balkonu je prosipao hranu za golubove, a oni su doletali i gugutali.

„Kako se zoveš?” Pitanje sam postavio šestog ili sedmog dana. Bila je zaspala na meni i upravo se budila. Do tada sam se trudio da govorim tako da se ne vidi da li je oslovljavam sa ti ili vi.

Podigla je glavu. „Šta?”

„Kako se zoveš?”

„Zašto hoćeš to da znaš?” Podozrivo me je gledala.

„Ti i ja... Znam kako se prezivaš, ali ne i kako se zoveš. Hoću da ti znam ime. Šta tu nije...”

Nasmejala se. „Ništa, dečko, sve je redu. Zovem se Hana.” I dalje se smejala, nije prestajala sa smehom, zarazila je i mene.

„Tako si bila smešna.”

„Nisam se bila rasanila. A kako se ti zoveš?”

Mislio sam da zna. Tada je bilo u modi da se knjige i sveske ne nose u torbi nego pod rukom, a kad bih ih spustio na njen kuhinjski sto, mogla je na sveskama da vidi kako se zovem, a i na knjigama, pošto sam naučio da ih umotavam u čvrst papir i da na njih zalepim etiketu na kojoj je pored naslova stajalo i moje ime. No ona na to nije obratila pažnju. „Zovem se Mihael Berg.”

„Mihael, Mihael, Mihael.” Isprobavala je ime. „Moj dečko se zove Mihael, on je student...”

„Učenik.”

„... učenik i ima, koliko, sedamnaest godina.”

Bio sam ponosan na te dve godine koje mi je dodala i klimnuo sam glavom.

„Ima sedamnaest godina i, kad poraste, biće poznati...” oklevala je.

„Ne znam šta ću biti.”

„Ali vredno učiš.”

„Tja.” Rekao sam joj da mi je ona važnija od učenja i škole. I da bih radije

češće bio kod nje. „Ionako ću da zaglavim.”

„Gde ćeš da zaglaviš?” Uspravila se. Bio je to naš prvi pravi razgovor.

„Ma ponavljaču razred... Previše sam propustio ovih meseci, dok sam bio bolestan. Da bih položio morao bih da radim kao lud. I sad bi trebalo da sam u školi.” Ispričao sam joj o mom bežanju sa časova.

„Napolje!” Odigla je pokrivač. „Napolje iz mog kreveta. I ne vraćaj se ako nećeš da radiš svoj posao. Glup je, je *V* da? Glup? A šta misliš kako je prodavati i bušiti tramvajске karte?” Ustala je onako gola, stala nasred kuhinje i počela da imitira kondukterske kretnje. Levom rukom je izvukla blokčić karata na podmetaču, palcem iste ruke, na kome sam lako mogao da zamislim gumenu kapicu, iscepala dve karte, zamahnula desnom rukom da bi dohvatila spravicu za bušenje koja joj je visila o zglavku, škljocnula dva puta. „Dve za Rorbah.” Ispustila je spravicu, ispružene ruke primila novčanicu, podigla preklopac novčanika koji joj je, privezan o struku, stajao na stomaku, gurnula novčanicu unutra, ponovo spustila preklopac i iz otvorenih džepova za metalni novac izvadila sitninu. „Još neko bez karte?” Pogledala me je. „Glup? Nemaš ti pojma šta je glupo.”

Sedeo sam na ivici kreveta. Bio sam ošamućen. „Žao mi je. Radiću svoj posao. Ne znam da li ću uspeti, ima još samo šest nedelja do kraja. Eto, probaću. Ali ako mi budeš branila da te viđam, sigurno neću uspeti. Ja...” Hteo sam prvo da kažem, „Ja te volim”. Ali posle više nisam hteo. Možda je u pravu, sigurno je u pravu. Jedino što nema prava da naše viđanje uslovljava zahtevom da više radim za školu. „Ja ne mogu da te ne viđam”.

Sat u hodniku odzvonio je pola dva. „Moraš da ideš.” Oklevala je. „Od sutra imam podnevnu smenu. U pola šest - tada se vraćam, onda možeš i ti da dođeš. Ako pre toga budeš učio.”

Stajali smo goli jedno prekoputa drugog, ali ne bi bila odbojnija ni da je bila u uniformi. Nisam shvatao situaciju. Da li se radilo o meni? Ili o njoj? Ako je moj posao glup, njen je tek esktra glup - da li je to uvredilo? Ali ja uopšte nisam rekao ni da je moj posao glup, niti da je njen. Ili jednostavno neće da joj je ljubavnik neuspešan? Ali da li sam ja uopšte njen ljubavnik? Šta sam joj ja? Počeo sam da se oblačim, gnjavio sam i razvlačio se u nadi da će nešto da kaže. Nije, međutim, ništa rekla. Bio sam obučen dok je ona još uvek stajala gola, a kad sam je zagrlio za rastanak, nije reagovala.

9

Zašto se tako rastužim kada mislim na to vreme? Da li je to čežnja za srećom koja je prošla - a jesam bio srećan tih nedelja koje su sledile, nedelja tokom kojih sam zaista radio kao lud i uspeo da završim razred, a mi se voleli kao da na svetu ništa drugo ne postoji. Ili je svest o onome što se dogodilo kasnije, što se samo obelodanilo kasnije, mada je već bilo prisutno?

Zašto? Zašto nam se, kad gledamo unatrag, čini da je ono što je bilo lepo, okrnjeno time što je skrivalo ružne istine? Zašto nam sećanje na srećne godine braka postane gorko kad saznamo da je onaj drugi sve vreme imao ljubavnika ili ljubavnicu? Zato što se u takvoj situaciji ne može biti srećan? Ali bili smo srećni. Nekada sećanje poriče sreću već i zbog toga što je kraj bio bolan. Zar sreća može biti srećom samo ako traje večno? Zar bolan završetak pripada samo onom što je bilo bolno, mada neosveščeno i neprepoznato? Ali šta je neosveščena i neprepoznata bol?

Razmišljam o tom vremenu i vidim sebe. Nosio sam elegantna odela koja je ostavio neki bogati ujak, a meni su pripala zajedno sa više pari dvobojnih cipela, crno i braon, crno i belo, antilop i glatka koža. Imao sam suviše duge ruke i preduge noge, ne za odela, njih je moja majka prepravila, već za koordinaciju pokreta. Naočari su mi bile od onih najjeftinijih, a kosa je štrčala kao metla, šta god da sam s njom radio. U školi nisam bio ni dobar ni loš; mislim da me mnogi nastavnici nisu ljudski ni приметili, a ni oni daći koji su davali ton u razredu. Nije mi se dopadalo kako izgledam, kako se oblačim i krećem, kao ni ono što sam uspevao da pokažem i ono što su drugi o meni mislili. Ali koliko je energije bilo u meni, koliko vere da ću jednog dana biti lep i pametan, nadmoćan i okružen divljenjem, koliko očekivanja s kojim sam prilazio novim ljudima i ulazio u nove situacije.

Da li je to ono što me rastužuje? Zar i vera koji su me tada ispunjavali uspevši da od života izmame obećanje koje život nikad nije ispunio. Ponekad vidim na licima dece i tinejdžera taj isti žar i tu istu veru i posmatram ih s podjednakom tugom

s kojom se sećam sebe kakav sam bio. Ili je to najobičnija tuga? Ona koja nas obuzima kada sećanje pretvori lepe uspomene u krhotine, jer je sreća koje se sećamo crpla život ne samo iz onog što se zbililo, već i iz obećanja koje nije ispunjeno.

Ona - trebalo bi da počnem da je zovem Hana, kao što sam i tada počeo da je zovem po imenu - ona, naravno, nije crpla svoj život iz obećanja, već iz prilike, samo iz nje.

Pitao sam je za njenu prošlost, a to što mi je odgovarala izgledalo je kao iskopano iz nekog prašnjavog kovčega. Odrasla je u Zibenburgenu, sa sedamnaest godina se obrela u Berlinu i postala radnica u „Simensu”, a kada je imala dvadeset i jednu našla se u vojsci. Po završetku rata izdržavala se svakakvim poslovima. U poslu kondukerke, kojim se bavila već nekoliko godina, dopadali su joj se uniforma i stalni pokret, smena slika i osećanje kretanja pod nogama. Inače ga nije volela. Bila je bez porodice. Imala je trideset i šest godina. Sve to je ispričala kao da se ne radi o njenom životu, već o životu nekog drugog koga dobro ne poznaje i ko je se ne tiče. Često se nije mogla setiti detalja koje sam hteo da saznam, a nije ni shvatala zašto me interesuje šta je bilo s njenim roditeljima, da li je imala braću i sestre, kako je živela u Berlinu i šta je radila dok je bila u vojsci. „Šta bi ti sve da znaš, dečko!”

Isto je bilo i sa budućnošću. Naravno da nisam kovao planove o venčanju i porodici. Bliža mi je, međutim, bila veza Žilijena Sorela sa madam de Renal nego sa Matildom de la Mol. I bilo mi je drago što je Feliks Krul završio u zagrljaju majke, a ne ćerke. Moja sestra, koja je studirala germanistiku, pričala nam je za stolom o raspravama da li je gospodin fon Gete bio u ljubavnoj vezi sa gospođom fon Štajn, a ja sam tu vezu žestoko branio što je izazivalo čuđenje u mojoj porodici. Zamišljao sam kako bi naša veza mogla da izgleda za pet ili deset godina. Pitao sam Hanu kako je ona zamišlja. No ona nije htela da misli ni šta će biti do Uskrsa, niti se upuštala u moje planove da za uskršnji raspust odemo negde biciklima. Predlagao sam joj da kao majka i sin uzmemo istu sobu i zajedno provedemo celu noć.

Ti planovi i taj predlog nisu mi, začudo, bili mrski. Da sam putovao s majkom, navaljivao bih da imam odvojenu sobu. Odlazak s majkom lekaru ili u kupovinu novog kaputa, ili običaj da me čeka kad se vraćam s puta, to sam, po mom mišljenju, bio prerastao. Kada bismo negde išli zajedno i naleteli na moje drugove iz škole, strahovao sam da će misliti da sam mamin sinčić. Ali pomisao da ću negde da se pokažem s Hanom, koja je, mada deset godina mlađa od moje majke, mogla da mi bude majka, nije mi smetala. Čak me je činila ponosnim.

Kada danas vidim ženu od trideset i šest godina smatram je mladom. Ali kad vidim dečaka od petnaest godina, vidim dete. Zavidljivo je koliko sam sigurnosti s

Hanom stekao. Moj uspeh u školi naterao je i nastavnike da me primete, a njihovo poštovanje ulivalo mi je pouzdanje. Devojke koje sam sretao primećivale su da ih se ne bojim i to im se dopadalo. Osećao sam se dobro u sopstvenoj koži.

U mom sećanju, su prvi susreti sa Hanom jarko osvetljeni i detaljno sačuvani, a nedelje koje su protekle od našeg razgovora do kraja školske godine pretopile su se jedna u drugu. Delom je na to uticala i redovnost naših sastanaka i njihova ustaljenost. Drugi je razlog u tome što mi dani ranije nikad nisu bili tako ispunjeni, što moj život nikad nije tako brzo proticao i bio tako sadržajan. Prisećajući se kako sam radio tih nedelja, čini mi se da sam sedao za pisaći sto i da se od njega nisam podizao sve dok ono što je bilo propušteno dok sam bolovao od žutice nije nadoknađeno, svi glagoli naučeni, svi tekstovi pročitani, svi matematički dokazi izvedeni i sva hemijska jedinjenja nanizana. O Vajmarskoj republici i Trećem rajhu čitao sam još u bolesničkoj postelji. I sva naša sastajanja u sećanju mi izgledaju kao jedan jedini, dugi sastanak. Nakon prvog pravog razgovora, sastajali smo se poslepodne: kad je radila u noćnoj smeni od tri do pola pet, a inače od pola šest do sedam. Kod nas se večeralo u sedam i isprva me je Hana terala da stižem tačno kući. Posle izvesnog vremena, međutim, nije nam bilo dovoljno samo sat i po, pa sam počeo da izmišljam izgovore i da preskačem večeru.

To je bilo zbog čitanja. Prvog dana posle razgovora Hana je htela da čuje šta sam učio u školi. Pričao sam joj o Homerovim epovima, Ciceronovim govorima i Hemingvejevoj priči o starom čoveku i njegovoj borbi s ribom i morem. Htela je da čuje kako zvuče starogrčki i latinski, pa sam joj čitao ponešto iz *Odiseje* i iz Ciceronovih govora protiv Kataline.

„Je l' učiš i nemački?”

„Kako to misliš?”

„Pa je l' učiš samo strane jezike ili i iz svog jezika imaš još nešto da naučiš?”

„Čitamo razne tekstove.” Dok sam bio bolestan, u razredu su čitali *Emiliju Galoti* i *Spletke i ljubav*, pa je prvi pismeni trebalo da bude o tome. Morao sam dakle da pročitam oba komada i započinjao sam da ih čitam kad bih sa ostalim završio. Tada je, međutim, već bivalo kasno, bio sam umoran i narednog se dana više ničeg nisam sećao, pa sam morao ponovo da čitam.

„Čitaj i meni.”

„Čitaj sama, doneću ti.”

„Imaš tako lep glas, dečko, više volim da te slušam nego da sama čitam.”

„Pa ne znam, videću.”

Ali kad sam došao sledećeg dana i hteo da je poljubim, izmakla se. „Prvo moraš da mi čitaš.”

Ozbiljno je to mislila. Morao sam da joj čitavih pola sata čitam *Emiliju Galoti* pre no što me je primila pod tuš i u krevet. Tog puta sam se i ja radovao tuširanju. Želja s kojom sam došao bila se izgubila tokom čitanja. Da bi junaci nekog komada bili koliko-toliko prepoznatljivi i živi, čitanje naglas zahteva koncentraciju. Pod tušem se, međutim, želja ponovo probudila. Čitanje, tuširanje, vođenje ljubavi i kratko leškarenje - postalo je ritual naših sastanaka.

Bila je pažljiv slušalac. Njen smeh, prezrivo frktanje, uzvici ljutnje ili odobravanja nesumnjivo su dokazivali da napeto prati radnju, te da i Emiliju i Lujzu smatra glupačama. Nestrpljenje s kojim me je nekada molila da nastavim da čitam poticalo je od nade da će ludosti najzad morati da dođe kraj. „Ma nemoguće!” Nekad sam i ja osećao potrebu da nastavim s čitanjem. Kada su dani postali duži, čitao sam duže da bih u sumrak bio s njom u krevetu. Zaspala bi na meni, u dvorištu bi zamrla testera, oglasio bi se kos, u kuhinji bi od boja ostali još samo svetliji ili tamniji tonovi sive, a moja sreća bila je potpuna.

10

Prvog dana uskršnjeg raspusta ustao sam u četiri. Hana je radila u prvoj smeni. U četiri i petnaest bi se odvezla biciklom do tramvajskog depoa, a u pola pet krenula tramvajem prema Švecingenu. U tom pravcu je tramvaj, tako mi je jednom rekla, uglavnom bio prazan. Napunio bi se tek u povratku.

Popeo sam se na drugoj stanici. U prednjim kolima bila je Hana sa vozačem, zadnja su bila prazna. Predomišljao sam se da li da uđem u prednja ili zadnja kola, i odlučio se za zadnja. Obećavala su privatnost, zagrljaj, poljubac. Ali Hana nije došla. Bilo je jasno da je morala da vidi da sam čekao na stanici i da sam ušao. Zbog mene se tramvaj i zaustavio. Ona je, međutim, ostala kod vozača, pričala s njim, šalila se. Sve se to moglo videti sa mog mesta.

Tramvaj je prolazio pored stanica ne zaustavljajući se. Niko nigde nije čekao da uđe. Ulice su bile prazne. Sunce još nije bilo izišlo i pod belim nebom sve je bilo bledo, okupano bledom svetlošću: kuće, parkirani automobili, sveže ozelenelo drveće i rascvetali grmovi, rezervoar za gas i brda u daljini. Tramvaj je vozio polako; u red vožnje se, verovatno, zaračunavalo i zadržavanja na stanicama, a kako ih sad nije bilo trebalo je razvući vožnju. Bio sam zatočen u tramvaju koji se lagano kretao. Prvo sam sedeo, a posle prešao na prednju platformu, pokušavajući da upornim gledanjem dozovem Hanu. Trebalo je da oseti moj pogled na leđima. Posle izvesnog vremena se zaista i okrenula i pogledala pravo u mene. Onda je produžila da priča s vozačem. Vožnja se nastavljala. Iza Epelhajma šine više nisu išle ulicom nego pored nje, šljunkovitim nasipom. Tramvaj se kretao brže, uz ujednačeno kloparanje voza. Znao sam da linija vodi kroz još nekoliko naselja i da se završava u Švecingenu. Osećao sam se, međutim, isključenim, izbačenim iz normalnog sveta u kome ljudi žive, rade i vole se. Kao da su me prokleli da se bez cilja i kraja vozim u praznim kolima.

Tada sam ugledao stanicu, usamljenu kućicu na poljani. Povukao sam uže kojim

kondukter javlja vozaču da stane ili da krene. Tramvaj je stao. Ni Hana ni vozač nisu me pogledali kada je zazvonilo. Ali kad sam izašao, učinilo mi se da me gledaju i da mi se smeju. Nisam, ipak, bio siguran. Tramvaj je produžio dalje. Pratio sam ga pogledom dok prvo nije zaronio u jednu udolinu, a potom zamakao za brežuljak. Stajao sam između nasipa i puta, oko mene polja i voćnjaci, u daljini poljoprivredno dobro sa staklenicima. Vazduh je bio svež, ispunjen cvrkutom ptica. Nad brdima je belo nebo dobilo ružičasti odsjaj.

Vožnja tramvajem bila je kao ružan san. Da se epiloga tako jasno ne sećam, pokušao bih da je zaista uvrstim među ružne snove. Stajati na stanici, slušati ptice i gledati izlazak sunca bilo je kao buđenje. Ali buđenje iz ružnog sna ne mora da donese olakšanje. Čovek može tek tada da postane svestan strahote sna, a možda i toga s kakvom se strašnom istinom sreo u snu. Krenuo sam prema kući, niz lice su mi tekle suze i tek kad sam stigao u Epelhajm, prestao sam da plačem.

Do kuće sam išao peške. Nekoliko puta sam bezuspešno pokušavao da stopiram. Kad sam već prešao polovinu puta, pored mene je prošao tramvaj. Bio je pun. Hanu nisam video.

U podne sam je sačekao na odmorištu pred njenim vratima, tužan, uplašen, besan.

„Opet si pobegao iz škole?”

„Raspust je. Šta se to jutros dogodilo?” Otključala je vrata, a ja sam za njom ušao u hodnik, pa u kuhinju.

„Šta je pa moglo jutros da se dogodi?”

„Zašto si se pravila da me ne poznaješ? Hteo sam...”

„Ja sam se pravila da te ne poznajem?” Okrenula se i hladno me pogledala u oči. „Ti nisi hteo da pokažeš da me znaš. Ulaziš u drugi vagon, a lepo vidiš da sam u prvom.”

„A zašto se prvog dana raspusta u pola pet ujutru uopšte vozim u Švecingen? Samo zato da bih te iznenadio, zato što sam mislio da ćeš se radovati. U drugim kolima...”

„Jadno dete. Ustalo u pola pet i to još na raspustu.” Nikad je pre toga nisam video ironičnu. Odmahnula je glavom. „Otkud da znam zašto ideš u Švecingen? Otkud da znam zašto ne pokazuješ da me poznaješ? To je tvoja stvar, a ne moja. Hoćeš li sad da izađeš?”

Ne mogu da opišem koliko sam bio ljut i povređen. „To nije fer, Hana. Znala si, morala si da znaš da sam se vozio samo zbog tebe. Kako si mogla i da pomisliš da nisam hteo da pokažem da te poznajem? Da nisam hteo, ne bih se uopšte vozio tvojim tramvajem.”

„Ma pusti me na miru! Rekla sam ti već, to što radiš je tvoja stvar, nije moja.” Stala je tako da je kuhinjski sto bio između nas, njen pogled, njen glas i njene kretnje govorili su mi da sam uljez i terali me napolje.

Seo sam na sofu. Ružno se ponela prema meni i hteo sam da čujem kako će to da objasni. No nisam uspeo da je navedem ni na kakvo objašnjenje. Umesto toga, ona je mene napala. Počelo je da me obuzima osećanje nesigurnosti. Možda je i u pravu, ne objektivno, ali subjektivno? Da li je stvarno mogla da me pogrešno razume, da li je to čak bilo neminovno? Da li sam je nenamerno povredio, protivno svojoj želji, ali ipak povredio?

„Žao mi je, Hana. Sve je ispalo naopako. Nisam hteo da te povredim, ali izgleda...”

„Izgleda? Tebi izgleda da si me povredio? Ali ne možeš da me povrediš, ti ne. I je l' polaziš već jednom? Radila sam, hoću da se okupam i da se odmorim u svojoj kući.” Pogledom je zahtevala da pođem. Pošto nisam ustajao, slegla je ramenima, okrenula se, pustila vodu u kadu i svukla odeću. Tada sam ustao i otišao. Mislio sam da idem zauvek. Ali posle pola sata ponovo sam bio pred njenim vratima. Pustila me je da uđem, a ja sam svu krivicu svalio na sebe. Ponašao sam se nepromišljeno, bezobzirno, bez ljubavi. Razumem da je povređena. Razumem da nije povređena jer nisam ja taj koji može da je povredi. Razumem da, iako ja ne mogu da je povredim, ona takvo ponašanje jednostavno ne može da dozvoli. Na kraju sam bio srećan kad je priznala da je povređena. Nije, znači, bila tako nedodirljiva i postrani od svega, kao što se pravila da jeste.

„Je l' mi opraštaš?”

Klimnula je glavom.

„Je l' me voliš?”

Ponovo je klimnula glavom. „Kada je još puna. Dođi, okupaću te.”

Kasnije sam se pitao da li je ostavila vodu u kadi jer je znala da ću se vratiti. Da li se skinula jer je znala da će mi ta slika ostati pred očima i da ću morati ponovo da dođem? Da li je htela samo pobedu u igri odmeravanja snaga? Posle smo se voleli, i ležali jedno pored drugog, a kad sam počeo da pričam zašto sam ušao u druga, a ne u

prva kola, zadržala me je: „Čak bi i u tramvaju to sa mnom da radiš? Dečko, dečko!” Izgledalo je da je povod naše svađe potpuno beznačajan.

Posledice, međutim, nisu bile beznačajne. Izgubio sam ne samo tu bitku. Kapitulirao sam posle kratke borbe, kad je zapretila da će me oterati, da će se otrgnuti od mene. Narednih nedelja se više nisam ni toliko opirao. Čim bi zapretila, bezuslovno bih kapitulirao. Sve sam primao na sebe. Priznavao sam greške koje nisam pravio, namere koje nisam imao. Kad bi postajala hladna i tvrda, prosjačio sam da ponovo bude dobra sa mnom, da mi oprost, da me voli. Ponekad bi mi se činilo da osećam kako i sama pati zbog te svoje hladnoće i ukočenosti. Kao da čezne za toplinom mojih izvinjavanja, svećanih obećanja i zakletvi. Ponekad mi se, opet, činilo da trijumfuje nada mnom. No šta god da je bilo posredi, nisam imao izbora.

S njom o tome nisam mogao da pričam. Razgovor o našim svađama vodio je samo u nove svađe. Jednom ili dvaput, napisao sam joj dugačko pismo. Nije reagovala, a kad sam je upitao za pismo, uzvratila je pitanjem: „Je l' to opet počinješ?”

11

Ne znači, ipak, da Hana i ja posle prvog dana uskršnjeg raspusta nismo više bili srećni. Zapravo nismo nikada bili srećniji nego tih nedelja u aprilu. Koliko god da su, ta prva svađa i uopšte naše svađanje bili neiskreni - sve što je pokretalo naš ritual čitanja, tuširanja, vođenja ljubavi i leškarenja bilo je dobrodošlo.

Osim toga, prebacivanje da sam se ponašao kao da ne želim da pokažem da je poznajem nije joj više dozvoljavalo da uzmakne. Nije više u načelu, bilo sporno ako bih pozeleo da se pokažem negde sa njom. „Nisi, znači, hteo da te vide sa mnom” - ta povređujuća rečenica više nije morala da bude izgovorena. I tako smo, u drugoj nedelji Uskrsa, biciklima otišli na četiri dana: Vimpfen, Amorbah, Miltenberg.

Ne sećam se više šta sam rekao roditeljima. Da idem na izlet s drugom Matijom? S nekom grupom? Da sam otišao da posetim nekadašnjeg druga iz razreda? Moja majka je verovatno bila, kao i uvek, zabrinuta, a moj otac je, kao i uvek, smatrao da nema razloga da se brine. Zar nisam upravo uspeo da položim razred, u šta niko nije verovao?

Dok sam bio bolestan, nisam trošio džeparac, ali to nije bilo dovoljno da platim i za Hanu. Ponudio sam, dakle, svoju zbirku poštanskih maraka jednoj prodavnici koja je time trgovala, nedaleko od crkve Svetog duha. Bila je to jedina radnja na čijim je vratima pisalo da otkupljuju zbirke. Prodavac je pregledao moje albume i ponudio mi šezdeset maraka. Skrenuo sam mu pažnju na egipatsku marku sa slikom piramide, moj biser, za koji je u katalogu pisalo da vredi četiristo maraka. Slegao je ramenima. Ako mi je već toliko stalo do zbirke, možda je bolje da je zadržim. Da li uopšte smem da je prodam? Šta kažu moji roditelji? Pokušao sam da budem trgovac. Ako marka s piramidom zaista nije vredna, neću je onda ni prodavati. Neka mi da trideset maraka za ostalo, i gotovo. Marka s piramidom je, dakle, ipak vredna? Na kraju sam dobio sedamdeset maraka. Osećao sam se prevarenim, ali bilo mi je svejedno.

Nisam samo ja imao putnu groznicu. Čudilo me je što je i Hana nekoliko dana pred put bila uznemirena. Stalno se dosećala nečeg novog što treba da ponese i neprekidno prepakivala ruksak i putne tašne za bicikl koje sam joj nabavio. Kada sam hteo da joj pokažem na karti rutu koju sam smislio, nije htela ni da sluša ni da gleda. „Sad sam suviše uzbuđena. Ti ćeš to, dečko, da obaviš sve kako treba.”

Krenuli smo na Pobusani ponedeljak. Sunce je sijalo i prvog i sva tri naredna dana. Ujutru je bivalo sveže, a preko dana toplo, ne previše toplo za vožnju, ali dovoljno toplo za izlet u prirodu. Šume su bile zeleni tepisi, sa žutozelenim, svetlozelenim, tamnozelenim, plavozelenim i crnozelenim tačkama, mrljama i površinama. Već behu u dolini Rajne probهارile prve voćke. U Odenvaldu su upravo procvetale forzicije.

Često smo mogli da vozimo naporedo. Tada smo jedno drugom pokazivali ono što vidimo: dvorac, pecaroša, brod na reci, šator, porodicu kako u koloni maršira obalom, američki džip otvorenog krova. Kada bismo hteli da promenimo pravac, ja sam morao da ispitam put: nije htela da vodi brigu o pravcima i putevima. Inače je, kad je bio veći saobraćaj, vozila iza mene ili ispred mene. Imala je bicikl s pokrivenim paocima i zupčanikom, i nosila je plavu haljinu čija je široka suknja lepršala pri vožnji. Trebalo mi je vremena da se oslobodim straha da će joj se suknja zaplesti za paocce ili zupčanik i da će se zbog toga srušiti s bicikla. Posle sam uživao gledajući je dok je vozila ispred mene.

Kako sam se unapred radovao tim noćima! Zamišljao sam da ćemo se voleti, onda zaspati, pa se probuditi, pa se ponovo voleti, pa ponovo zaspati, pa se ponovo probuditi i tako bez kraja, iz noći u noć. Ali sam se samo prve noći probudio. Ležala je okrenuta na drugu stranu, nadvio sam se nad nju, ljubio je, ona se okrenula na leđa, primila me u sebe i zagrlila. „Dečko moj, dečko.” Onda sam zaspao na njoj. Ostale noći smo prespavali, umorni od vožnje, sunca i vetra. Voleli smo se izjutra.

Hana mi nije prepustila samo izbor puteva i pravaca. Biraio sam i gostionice u kojima ćemo da prenoćimo, upisivao nas kao majku i sina u formulare koje bi ona samo potpisala, a u jelovnicima biraio jelo ne samo za sebe, nego i za nju. „Hoću da malo ne brinem ni o čemu.”

Jedina svađa izbila je u Amorbahu. Rano sam ustao, tiho se obukao i izišao. Hteo sam da donesem doručak u sobu, a i da pogledam da nema neka otvorena cvećara u blizini gde bih Hani mogao da kupim ružu. Ostavio sam joj na stočiću pored kreveta ceduljicu: „Dobro jutro! Otišao po doručak, brzo se vraćam”, ili već tako nekako. Kad sam se vratio, stajala je nasred sobe, poluoodevena, bela u licu, tresući se od besa.

„Kako si mogao tek tako da odeš!”

Spustio sam poslužavnik s doručkom i ružom i hteo da je zagrlim. „Hana...”

„Ne dotiči me!” U ruci je držala tanak, kožni kaiš kojim je opasivala haljinu. Zakoračila je unazad i ošinula me kaišem preko lica. Usna mi je prsila, na jeziku sam osetio krv. Nije bolelo. Strahovito sam se uplašio. Još jednom je zamahnula.

Ali nije udarila. Spustila je ruku, ispustila kaiš i zaplakala. Lice joj se izobličilo. Oči razrogačene, usta razjapljena, kapci već otekli od suza, crvene mrlje po obrazima i vratu. Iz grla su joj dopirali jecavi, krkljavi zvuci, nalik bezglasnom krikui koji sam upoznao u njenom krevetu. Stajala je i gledala me kroz suze.

Trebalo je da je zagrlim. Ali nisam mogao. Nisam znao šta da radim. Kod nas u kući nije se tako plakalo. Niko nikog nije tukao, ni rukom, a kamoli kožnim kaišem. Razgovaralo se. Šta, međutim, da joj kažem?

Zakoračila je prema meni, bacila mi se na grudi, udarala me pesnicama, zalepila se za mene. Sada sam mogao da je zagrlim. Ramena su joj se tresla, udarala je čelom o moje grudi. Onda je duboko uzdahnula i ugnjezdila se u mom naručju.

„Da doručkujemo?” Odvojila se od mene. „Pobogu, dečko, kako to izgledaš!” Nakvasila je peškiri i obrisala mi usta i bradu. „I košulja je sva okrvavljena.” Skinula mi je košulju, onda i pantalone, svukla se i sama, pa smo se voleli.

„Šta se to zapravo desilo? Zašto si tako pobesnela?” Ležali smo jedno kraj drugog, zadovoljni i spokojni, pa sam pomislio da će se sad sve razjasniti.

„Šta se desilo, šta se desilo? Kakva glupa pitanja uvek postavljaš. Pa ne možeš tek tako da odeš.”

„Ali ostavio sam ti ceduljicu...”

„Ceduljicu?”

Seo sam na krevet. Tamo gde sam je bio spustio, ceduljice nije više bilo. Ustao sam, tražio pored i ispod stočića, po krevetu, ispod kreveta. Nisam je našao. „Ne razumem. Ostavio sam ti ceduljicu da znaš da sam otišao po doručak i da se brzo vraćam.”

„Jel' jesi? Pa gde je?”

„Ne veruješ mi?”

„Rado bih ti verovala. Ali ne vidim nikakvu ceduljicu.”

Nismo se više svađali. Da nije dunuo vetar i ceduljicu odneo nekud ili bestraga?

Je li sve to bio nesporazum, njen bes, moja rasprsla usna, njeno ranjeno lice, moja bespomoćnost?

Da li je i dalje trebalo da tražim - ceduljicu, razlog Haninog besa, razlog moje bespomoćnosti? „Hajde, dečko, pročitaj nam još nešto!” Priljubila se uz mene, uzeo sam Ajhendorfovog *Dangubu* i nastavio da čitam gde sam stao. *Dangubu* sam lakše čitao od *Emilije Galoti* i *Spletki i ljubavi*. Hana je opet pratila radnju s napetošću i uživljavanjem. Volela je pesme rasute po tekstu. Volela je prerušavanja, zamene uloga, zaplete i zamke u koje se junak uplitao u Italiji. Istovremeno mu je zamerala što je danguba, što ništa ne radi, ništa ne zna, niti želi da nešto zna. Tu i tamo je bivala podozriva, a znala je da mi još satima posle čitanja postavlja pitanja. „Biti carinik - je l' u tome ima nešto što nije u redu?”

Izveštaj o našoj svađi opet je ispaio preopširan pa zato hoću da kažem nešto i o našoj sreći. Kroz svađu je naša veza postala prisnija. Video sam je kako plače, a Hana koja zna i da zaplače bila mi je bliža od Hane koja je samo jaka. Počela je da pokazuje i svoju mekšu stranu koju nisam poznavao. Često je posmatrala moju napuklu usnu, dok nije zarasla, i nežno je dodirivala.

Drugačije smo se i voleli. Isprva sam dugo bio prepušten njenom vođstvu, njenom posedovanju. Onda sam naučio da i ja nju posedujem. Na putu i posle puta nismo se više samo posedovali.

Još uvek čuvam jednu pesmu koju sam tada napisao. Kao pesma ne vredi ništa. Tada sam se zanosio Rilkeom i Benom i vidim da sam hteo istovremeno da obojicu podražavam. Međutim, u njoj prepoznajem kako smo tada jedno drugom bili bliski. Evo te pesme:

Kada se otvorimo
ti sebe meni, ja sebe tebi,
kada potonemo
u mene ti, u tebe ja,
kada prelazimo u mene ti,
u tebe ja,

onda
ja jesam ja
i ti jesi ti.

12

Više se ne sećam laži koje sam servirao roditeljima povodom puta sa Hanom, ali sećam se cene koju sam morao da platim da bih poslednje nedelje raspusta mogao sam da ostanem u kući. Ne znam gde su to otišli moji roditelji, velika sestra i veliki brat. Problem je bila mala sestra. Trebalo je da ide kod neke drugarice. Ali kako sam ja ostajao kod kuće, i ona je htela da ostane. Roditelji se s tim nisu slagali. I ja sam, dakle, morao kod nekog druga.

Gledajući unazad, nalazim da je za poštovanje spremnost mojih roditelja da mene, petnaestogodišnjaka, ostave nedelju dana samog kod kuće. Jesu li primetili samostalnost koja se razvila u meni zahvaljujući vezi s Hanom? Ili su jednostavno registrovali da sam uprkos nekoliko meseci bolesti uspeo da položim razred i iz toga zaključili da sam odgovorniji i pouzdaniji nego što sam do tada pokazivao. Ne sećam se ni da sam morao da se pravdam zbog silnih sati koje sam provodio kod Hane. Roditelji su očigledno mislili da, pošto sam ozdravio, želim da budem što više s drugovima, da s njima učim i provodim slobodno vreme. Četvoro dece su, osim toga, pravi čopor, i roditeljska pažnja ne može da bude usmerena na sve podjednako, već se usmerava na onog ko pravi probleme. Ja sam dovoljno dugo bio problem; roditeljima je laknulo što sam ozdravio i položio razred.

Kad sam svoju malu sestru pitao šta hoće za uzvrat da bi otišla kod drugarice, rekla je da hoće džins, tako smo govorili za farmerke, i plišanu „niki” majicu kakve su bile modi. To sam razumeo. Džins je tada još bio nešto posebno, vrlo šik, a povrh toga je predstavljao oslobođenje od štofanih odela na pruge i haljina s krupnim cvetovima. Jer kao što sam ja morao da nosim ujakova odela, mala sestra je morala da nosi haljine velike sestre. No, nisam imao novaca.

„Pa ukradi onda!” Mala sestra je gledala u mene ravnodušno.

Bilo je zapanjujuće jednostavno. Probao sam različite farmerke, poneo u kabinu i jedan par sestrine veličine i izneo ga iz radnje prilepljenog za stomak, ispod širokih

pantalona. Plišanu majicu ukrao sam u robnoj kući. Jednog dana smo mala sestra i ja krstarili robnom kućom dok nismo našli pravo odeljenje i pravu majicu. Sutradan sam žurnim, odlučnim korakom prošao kroz to odeljenje, zgrabio majicu, smotao je ispod sakoa i već bio napolju. Dan kasnije ukrao sam za Hanu svilenu spavaćicu, pri čemu me je detektiv robne kuće primetio, pa sam izjurio iz radnje kao da mi je život u pitanju i s prilično muke uspeo da umaknem. U tu robnu kuću potom godinama nisam kročio.

Posle noći koje smo na putu zajedno proveli, svake noći čeznuo sam da je osećam pored sebe, da se uz nju privijem, stomakom uz njenu zadnjicu i grudima uz njena leđa, da položim ruku na njene grudi, da je, kada se noću probudim, potražim i nađem, da prebacim nogu preko njenih nogu i lice pritisnem na njeno rame. Biti nedelju dana sam u kući, značilo je sedam noći s Hanom.

Jednog od tih dana pozvao sam je na večeru koju sam za nas dvoje pripremio. Stajala je u kuhinji dok sam završavao s kuvanjem. Kad sam iznosio večeru, bila je kod dvokrilnih vrata između trpezarije i dnevne sobe. Posle je sedela za okruglim trpezarijskim stolom, na mestu mog oca. Osvrtala se oko sebe.

„Ja...”. Nije mi se baš čitalo, ali nisam hteo ni da joj ne ispunim želju. Uzeo sam očevu knjigu o Kantu i pročitao joj jedan pasus o analitici i dijalektici koji oboje podjednako nismo razumeli. „Dosadno?”

Gledala me je kao da je sve razumela ili kao da uopšte nije važno šta se razume, a šta ne. „Hoćeš li i ti jednog dana pisati takve knjige?”

Odmahnuo sam glavom.

„Hoćeš li pisati drugačije?”

„Ne znam.”

„Možda ćeš pisati drame?”

„Ne znam, Hana.”

Klimnula je glavom. Onda smo pojeli dezert i otišli kod nje. Želeo sam da spavam s njom u mom krevetu, ali ona nije htela. U mojoj kući se osećala kao uljez. Nije to izrazila rečima, ali jeste načinom na koji je stajala u kuhinji i kraj trpezarijskih vrata, išla iz sobe u sobu, dodirivala knjige mog oca i sedela sa mnom za stolom.

Poklonio sam joj svilenu spavaćicu. Bila je boje plavog patlidžana, imala tanke bretele, otkrivala ramena i ruke i sezala sve do gležnjeva. Presijavala se i sjaktila.

Hana se radovala, smejala i blistala. Spustila je pogled, okrenula se, zaigrala nekoliko koraka, pogledala se u ogledalu, odmerila kratko svoj odraz i igrajući produžila dalje. I to je jedna od slika koja mi je ostala od Hane.

13

Početak školske godine uvek sam doživljavao kao nekakav rez. Prelazak iz nižih u više razrede gimnazije doneo je posebno veliku promenu. Moje odeljenje je rasformirano i podeljeno u tri paralelna. Priličan broj đaka nije položio završni niži razred, pa su od četiri manja odeljenja sastavljena tri veća.

Pohađao sam gimnaziju koja je dugo primala samo dečake. Kada su počeli da primaju i devojčice, tako malo ih je bilo da nisu mogle da budu ravnomerno raspoređene u sva odeljenja, već su isprva uključene u samo jedno, a kasnije u dva i tri, dok nisu popunile trećinu svakog. U mojoj generaciji nije, međutim, bilo dovoljno devojčica da bi bile dodeljene i mom starom odeljenju. Bili smo četvrto, čisto muško odeljenje. Zbog toga su ga i rasformirali i priključili ostalima.

O tome su nas obavestili tek na početku nove školske godine. Bili smo pozvani u jednu od učionica i direktor nam je pročitao ko će biti premešten u koje odeljenje. Sa još šest učenika iz razreda uputio sam se praznim hodnicima u novu učionicu. Smestili su nas na nepopunjena mesta, mene u klupu u drugom redu. Bila su to izdvojena sedišta, po dva u svakom od tri reda. Sedeo sam u srednjem redu. Levo od mene je sedeo Rudolf Bagen, krupan, miran i pouzdan šahista i hokejaš iz starog odeljenja, s kojim ranije nisam imao gotovo nikakav kontakt, ali koji mi je uskoro postao dobar drug. Desno od mene, s druge strane prolaza, sedele su devojčice.

Najbliža mi je bila Sofija. Smeđe kose, smeđih očiju, smeđa od sunca, sa zlatnim maljicama na golim rukama. Kada sam seo na novo mesto i osvrnuo se, nasmešila mi se.

Uzvratio sam joj smešak. Dobro sam se osećao, radovao se novom početku u novom razredu i devojčicama. Posmatrao sam, dok smo bili u prethodnom razredu, dečake s naše godine: bez obzira da li su bili u mešovitim odeljenjima ili ne, bojali su se devojčica, izbegavali ih, razmetali se pred njima, obožavali ih. Ja sam poznavao žene i mogao da budem opušten i da se ponašam drugarski. To se

devojkicama dopadalo. Bio sam uveren da ću umeti da izađem s njima na kraj i da ću u novom razredu steći ugled i među dečacima.

Je li sa svima tako? Kad sam bio mlad osećao sam se ili odveć sigurno, ili odveć nesigurno. Činilo mi se da sam ili potpuno nesposoban, neugledan i bezvredan ili sam mislio da sam u svakom pogledu uspešan i da mi sve mora polaziti od ruke. Kad bih se osećao sigurnim, savladivao bih i najveće teškoće. I najmanji neuspeh bio je, međutim, dovoljan da me ubedi u moju bezvrednost. Ponovno sticanje sigurnosti nikada nije bilo rezultat uspeha; svaki uspeh je zaostajao za onim što sam očekivao da ću postići i kao i priznanje za kojim sam žudeo, a da li ću tu žalosnu razliku osećati, ili će me uspeh ipak ispuniti ponosom, zavisilo je od toga kako mi je. S Hanom mi je već čitav niz nedelja bilo dobro - uprkos našim nesuglasticama i bez obzira na njena odbacivanja koja su se ponavljala i koja su bila praćena mojim ponižavanjima. Stoga je i leto u novom razredu počelo dobro.

Vidim pred sobom učionicu: napred, s desne strane, su bila vrata, duž desnog zida drvena lajsna s kukama za odeću, levo prozor do prozora i pogled na Hajligenberg, a, kad bi se za vreme odmora nalaktili na prozor, i pogled nadole, na ulicu, reku i livade na drugoj obali, u čelu učionice tabla, nosač za geografsku kartu i druga učila, katedra i stolica za nastavnike na odignutom podijumu. Zidovi su do visine glava bili premazani žutom masnom bojom, iznad toga obojeni u belo, a s tavanice su visile dve lampe s kuglama od mlečnog stakla. U prostoriji nije bilo ničeg suvišnog, ni slika, ni biljaka, ni slobodnog sedišta, ni ormana sa zaboravljenim sveskama, knjigama i kredama u boji. Kad bi pogled negde odlutao, umakao bi kroz prozor ili bi potajno dotakao suseda ili susetku. Kad bi Sofija primetila da je gledam, okrenula bi se prema meni i osmehnula.

„Berg, to što je Sofija grčko ime ne znači da na časovima grčkog treba da izučavate vašu susetku. Hajde, prevedite!”

Prevodili smo *Odiseju*. Čitao sam je na nemačkom, voleo je i do danas je volim. Obično mi je, prozvanom, bilo dovoljno samo nekoliko sekundi da se snađem u tekstu i nastavim s prevodom. Sada sam, međutim, kad je razred prestao da se smeje nastavnikovoj šali, počeo da zamuckujem, ali zbog nečeg drugog. Nausikaja, rastom i izgledom besmrtnim bogovima slična, devičanska i beloruka - treba li da je zamislim kao Hanu, ili kao Sofiju. A mogla je da bude samo jedna od njih dve.

14

Kad motori aviona prestanu da rade, to još nije kraj leta. Avioni ne padaju s neba kao kamenje. Ogromni, mlazni putnički avioni klize dalje, nastavljaju da se kreću još pola sata, pa i tri četvrtine sata da bi se rasprsi tek kad pokušaju da slete. Putnici ništa ne primećuju. S motorima koji ne rade, leti se isto kao i sa onima koji rade. Tiše je, ali samo malo tiše: glasniji od motora je vetar koji udara o trup i krila. U nekom trenutku su, kad se pogleda kroz prozor, zemlja ili more preteći blizu. Ili je u toku film, pa su stjuardi i stjuardese zamračili prozore. Taj nešto tiši let putnicima je možda čak posebno prijatan.

Leto je bilo klizeći let naše ljubavi. Ili pre, moje ljubavi prema Hani: o njenoj ljubavi prema meni ne znam ništa.

Trajavao je još naš ritual čitanja, tuširanja, vođenja ljubavi, leškarenja. Pročitao sam joj *Rat i mir*, Tolstojeva razmatranja istorije, velikih ljudi, Rusije, ljubavi i braka; mora da je trajalo četrdeset, do pedeset sati. I ovog puta je Hana napeto pratila tok romana. Nešto je, ipak, bilo drugačije; uzdržavala se da iznosi svoje sudove, Natašu, Andreja i Pjera nije uključila u svoj svet, kao Lujzu i Emiliju, već je zadivljeno ušla u njihov svet kao što se odlazi na dalek put ili ulazi u dvorac u koji je čovek pripušten, u kome mu je dozvoljeno da boravi i s kojim se donekle i srodio, mada nikada nije prestao da od njega zazire. Do tada sam joj čitao knjige koje sam odranije poznavao. *Rat i mir* je iza mene bio nov. Na dalek put otisnuli smo se zajedno.

Jedno drugom izmišljali smo imena od milja. Nije me više zvala samo dečko već je počela da mi nadeva i imena kao što su žabac, punoglavac, belutak i ruža, kojima je dodavala različite prideve ili ih pretvarala u deminutive. Ja sam je zvao samo imenom, dok me jednom nije pitala: „Šta ti se pojavljuje pred očima kad me zagrliš, zažmuriš i pomisliš na životinje?” Zatvorio sam oči i mislio na životinje. Ležali smo priljubljeni jedno uz drugo, moja glava na njenom vratu, vrat na njenim

grudima, desna ruka podvučena pod njena leđa, leva na njenoj zadnjici. Prešao sam rukama preko njenih širokih leđa, snažnih butina, čvrste zadnjice, a pod grlom i grudima osećao sam joj čvrste dojke i stomak. Koža joj je na dodir bila glatka i meka, a telo pod kožom snažno i stameno. Kad mi se ruka spustila do lista na njenoj nozi, osetio sam kako joj mišići neprekidno podrhtavaju i igraju. Podsetilo me je na podrhtavanje kože kojim konji pokušavaju da se otresu muva. „Na konja.”

„Na konja?” Odvojila se od mene, uspravila i pogledala me. Gledala me je zapanjeno.

„Ne sviđa ti se? To mi je palo na pamet pošto si pod rukom tako glatka i meka, a ispod čvrsta i jaka. I jer ti list na nozi podrhtava”, objasnio sam joj svoju asocijaciju.

Posmatrala je igru mišića na svom listu. „Konj”, odmahнула je glavom, „pa, ne znam...”

To nije bilo u njenom stilu. Uvek je bila jednoznačna, i u slaganju i u neslaganju. Pred njenim zgranutim pogledom inače bih bio već spreman da, ako treba, sve povučem, okrivim sebe i molim je za izvinjenje. Ali sam sad pokušao da je pomirim s konjem. „Mogao bih da te nazovem atom, ili doratom, ili zelenkom, ili vrancem. Kad kažem konj ne mislim na konjsku gubicu, glavu ili sve ono što ti se na konju ne dopada, nego na nešto dobro, toplo, meko, jako. Ti nisi zečić, ni maca, a tigrica - u tome ima nečeg zlog, što ti takođe nisi.”

Legla je na leđa, s rukama pod glavom. Sada sam se ja uspravio i pogledao je: Piljila je u prazno. Posle izvesnog vremena okrenula je lice prema meni. U izrazu joj je bilo neke posebne prisnosti. „U redu, sviđa mi se da me zoveš konjem ili tim drugim konjskim imenima - hoćeš li da mi ih objasniš?”

Jednom smo zajedno bili u pozorištu u susednom gradu i gledali *Spletke i ljubav*. Bio je to prvi Hanin odlazak u pozorište i u svemu je uživala - u predstavi koliko i u šampanjcu na pauzi. Obgrlio sam je rukom oko struka i bilo mi je svejedno šta će ljudi misliti o nama kao o paru. Bio sam ponosan na to što mi je bilo svejedno. Istovremeno sam znao da mi u pozorištu u mom gradu ne bi bilo svejedno. Da li je i ona to znala?

Znala je da moj život tog leta nije više kružio samo oko nje, škole i učenja. Sve češće bih, kad sam se kasno popodne viđao s njom, dolazio pravo s bazena. Tamo su se sastajali moji drugovi i drugarice iz razreda, zajedno smo radili zadatke, igrali fudbal, košarku i skat, flertovali. Tamo se odvijao društveni život razreda i mnogo mi je značilo da tome prisustvujem i pripadam. To što sam, zbog Haninog posla, dolazio

kasnije od drugih ili polazio ranije nije narušavalo moj ugled, već me je činilo zanimljivim. Znao sam to. Znao sam takođe da time ništa ne propuštam, ali sam ipak često imao osećaj da se, baš kada ja nisam tamo, dešava nešto naročito. Da li više volim da budem kod Hane ili na bazenu, dugo sebe nisam smeo da upitam. U julu sam svoj rođendan proslavio, međutim, na bazenu, odakle sam sa žaljenjem ispraćen da bi me premorena Hana neraspoloženo dočekala. Nije znala da mi je rođendan. Kad sam je jednom upitao za njen rođendan, odgovorila mi je da je 21. oktobra, ali nije pitala za moj. Tog dana, doduše, nije bila gore raspoložena no inače kad se premori. Ali mene je ovog puta ljutilo njeno loše raspoloženje, želeo sam da odem, da budem na bazenu s društvom iz razreda, čeznuo za lakoćom naših razgovora, šala, igara i flertovanja. Kada sam i ja odvratio lošim raspoloženjem, izbila je svađa i Hana se opet ponašala prema meni kao da sam vazduh, a mene je opet uhvatio strah da ću je izgubiti, pa sam se ponižavao i izvinjavao dok me nije primila u sebe. Bio sam, međutim, beskrajno ogorčen.

15

Onda sam počeo da je izneveravam.

To ne znači da sam odavao naše tajne ili nju dovodio u nepriliku. Nisam otkrivao ono što je trebalo da prećutim. Ali sam prećutivao ono što je trebalo da otkrijem. Nisam se opredelio za nju. Znam da je prećutkivanje neupadljiva varijanta izdaje. Spolja ne može da se zaključi da li neko nešto prećutkuje ili je samo diskretan, pun obzira, izbegava mučne i nezgodne situacije. Ali onaj, onaj ko se ne opredeljuje, zna to dobro. Prećutkivanje podjednako izmiče tle pod nogama nekoj vezi kao i neke od spektakularnijih varijanti izdaje.

Ne znam kada sam prvi put prećutao vezu s Hanom. Tokom letnjih poslepodneva na bazenu, iz druženja su se razvila prijateljstva. Pored mog para iz klupe, koga sam poznavao iz starog odeljenja, u novom razredu mi se posebno dopadao Holger Sliter koji se kao i ja interesovao za istoriju i književnost, začas sam se s njim zbližio. Zbližio sam se ubrzo i sa Sofijom koja je živela nekoliko ulica dalje, pa smo zajedno išli na bazen. Isprva sam govorio sebi da bliskost koja se razvila još nije tolika da bih im pričao o Hani. Zatim nisam nalazio pravu priliku, pravi trenutak, pravu reč. Posle je bilo isuviše kasno za priču o Hani, da otkrijem njeno postojanje zajedno s ostalim mladalačkim tajnama. Umirivao sam samog sebe da bi ta zakasnela priča o Hani sigurno izazvala pogrešan utisak da sam Hanu toliko dugo prećutivao jer i sam mislim da naša veza nije u redu i savest mi nije čista. Ali šta god da sam sebi nudio kao izgovor - znao sam da izdajem Hanu praveći se da prijateljima otkrivam sve što je u mom životu važno, a nju prećutkujem.

To što su i oni primećivali da nisam sasvim iskren nije popravljalo stvar. Jedne večeri Sofiju i mene je na povratku kući uhvatilo nevreme i nateralo nas da se sakrijemo pod neku natstrešnicu na nojenhajmerskom polju, gde još nije bilo zgrade univerziteta, već su se prostirale livade i bašte. Sevalo je i grmelo, duvao je jak vetar, a kiša padala u krupnim, teškim kapima. Temperatura je odmah pala za čitavih pet

stepeni. Smrzavali smo se i ja sam obgrlio Sofiju.

„Kaži mi...” Nije gledala u mene, nego ispred sebe, u kišu.

„Šta?”

„Bio si dugo bolestan od žutice. Je l' to ono što te muči? Bojiš se da više nikad nećeš biti sasvim zdrav? Da li su ti lekari nešto rekli? Je l' to svaki dan ideš u kliniku da ti menjaju krv ili daju infuzije?”

Hana kao bolest. Stideo sam se. Ali da govorim o Hani, tek to nisam mogao. „Ne, Sofija, nisam više bolestan. Nalazi jetre su mi u redu i za godinu dana ću smeti da pijem čak i alkohol, ako budem hteo, u šta ne verujem. Ono što...” Nisam hteo da kažem da me muči ono što se ticalo Hane. „Kasnim i odlazim ranije iz sasvim drugog razloga.”

„Je l' ne želiš o tome da pričaš, ili želiš, a ne znaš kako?”

Ne želim ili ne znam kako? Ni sam nisam znao da kažem. Ali pošto smo stajali pod munjama koje su cepale mrak, gromovima koji su udarali u blizini i kišom čije su se kapi rasprskivale, pošto smo se zajedno smrzavali i jedno drugo malkice grejali, osećao sam da bih njoj, baš njoj, morao da ispričam o Hani. „Drugi put ću ti o tome pričati.”

Tog drugog puta, međutim, nije bilo.

16

Nikad nisam saznao šta je Hana radila kad nije bila na poslu i onda kad nije bila sa mnom. Kad bih je pitao, odbijala je da odgovori. Nismo imali zajednički svet, već mi je u svom dala ono mesto koje je htela da mi da. Trebalo je njime da se zadovoljim. Kad sam hteo da dobijem više, ili da makar samo saznam više, to je bila drskost. Kada smo bivali posebno srećni i kada bih je nešto upitao iz osećanja da je među nama sve moguće i dozvoljeno, ne bi baš odbijala odgovor već ga izvrđavala: „Šta bi ti sve da znaš, dečko!” Ili bi mi uzela ruku i stavila je na svoj stomak: „Zar hoćeš da ga izrešetaš pitanjima?” Ili bi počela da broji, razmičući prst po prst: „Moram da perem, moram da peglam, moram da čistim, moram da brišem prašinu, moram da nabavljam hranu, moram da kuvam, moram da otresem šljive, da ih pokupim, odnesem kući i brzo skuvam, jer će inače ovaj mali”, dohvatila bi mali prst leve ruke palcem i kažiprstom desne, „inače će ih mali sve sam pojesti.”

Nikad je nisam, ni sasvim slučajno, sreo na ulici, u nekoj radnji ili bioskopu, gde je, po njenim recima, često i rado odlazila. Prvih meseci sam stalno navaljivao da idemo zajedno u bioskop, ali ona nije htela. Ponekad smo pričali o filmovima koje smo oboje gledali. Išla je u bioskop potpuno neselektivno i gledala sve - od nemačkih ratnih i patriotskih filmova, preko vesterna do Nouvelle vague¹, a ja sam, opet, voleo sve što je dolazilo iz Holivuda, svejedno da li se odigrava u starom Rimu ili na Divljem zapadu. Oboje smo posebno voleli jedan vestern. Ričard Vidmark je igrao šerifa koji je narednog jutra trebalo da iziđe na revolveraški dvoboj, a bez ikakvih izgleda da pobedi. Uveče je pokucao na vrata Doroti Meloun koja ga je uzalud savetovala da pobjegne. Otvorivši mu vrata, upitala ga je: „Šta sad hoćeš? Ceo svoj život za jednu noć?” Hana bi me nekad zadirkivala kada bih došao k njoj pun zahteva: „Šta sad hoćeš? Ceo svoj život za jedan sat?”

Samo sam jednom video Hanu, a da se prethodno nismo dogovorili. Bilo je to krajem jula ili početkom avgusta, poslednjih dana pred veliki raspust.

Hana je danima bila u nekom posebnom raspoloženju, zlovoljna, osiona i istovremeno vidno pritisnuta nečim što je žestoko mučilo i činilo osetljivom, povredivom. Naprezala se da se sabere, skoncentriše, kao da se time branila da se ne rasprsne od pritiska. Na moje pitanje šta je muči reagovala je nabusito. Na to ja, opet, nisam uspeo da reagujem kako treba. No, osećao sam ne samo svoju odbačenost, već i njenu bespomoćnost i nastojao da budem uz nju, ali da je istovremeno ostavljam na miru. Jednog dana pritisak je nestao. Prvo sam pomislio, Hana je ponovo onakva kakva je uvek bila. Posle *Rata i mira* nismo još počeli da čitamo novu knjigu; bio sam obećao da ću se pobrinuti o tome, i poneo nekoliko knjiga, da izaberemo.

Nije, međutim, bila raspoložena za to. „Dodi, dečko, da te okupam.”

Tada sam shvatio da ona vrelina, koja se, kad sam ušao u kuhinju, spustila na mene kao neka teška tkanina, nije bila letnja zapara. Hana je založila kazan. Pustila je vodu u kadu, kanula nekoliko kapi lavande i počela da me kupa. Svetloplava haljina na cvetiće, ispod koje nije ništa nosila, lepila se u toplom, vlažnom vazduhu za njeno oznojeno telo. Jako me je uzбудila. Dok smo se voleli, činilo mi se da hoće da me dovede do osećanja drugačijih od svih onih koje sam do tada iskusio, do stanja koje više neću moći da izdržim. I predavala se na sasvim poseban način. Ne bez rezerve, rezerve se nikad nije odrekla. Izgledalo je, međutim, kao da hoće da zajedno sa mnom potone.

„Hajde sad kod svojih prijatelja!” Ispratila me je i ja sam otišao. Vrelina je lebdela između kuća, pritiskala polja i baste i treperila nad asfaltom. Bio sam ošamućen. Na bazenu je vika dece koja su se igrala i pljuskala u vodi dopirala do mene kao da stiže iz silnih daljina. I uopšte, išao sam svetom kao da mi on ne pripada, niti ja pripadam njemu. Zaronio sam u hlorisanu, mlečnu vodu, bez želje da izronim. Posle sam ležao pored svojih prijatelja, a ono što sam čuo da pričaju izgledalo mi je smešno i tričavo.

A onda je u nekom trenutku to raspoloženje nestalo. Ostalo je jedno obično poslepodne na bazenu, s domaćim zadacima, košarkom, tračevima i flertom. Ne sećam se više čime sam bio zabavljen kad sam podigao pogled i ugledao je-

Stajala je na udaljenosti od dvadeset-trideset metara, u šorcu i raskopčanoj bluzi, na struku vezanoj u čvor, i gledala u mene. I ja sam gledao u nju. S te udaljenosti nisam uspeo da joj pročitam izraz na licu. Ali nisam skočio i potrčao joj u susret. Glavom su mi proletala pitanja - zašto je na bazenu, da li hoće da je vidim i da nas vide zajedno, da li ja hoću da me vide s njom, kako to da se nikad ranije nismo slučajno sreli, šta da radim? Onda sam ustao. U to malo vremena, kad sam,

podizujući se, od nje odvojio pogled, ona je otišla.

Hana u šorcu, s bluzom vezanom u čvor, okrenuta k meni licem koje ne uspevam da pročitam - i to je jedna od njenih slika koju sam sačuvao.

17

Sutradan je više nije bilo. Došao sam u uobičajno vreme i zazvonio. Pogledao sam kroz vrata, sve je bilo kao uvek, čuo sam sat kako kucka. Ponovo sam seo na stepenik. Prvih meseci sam znao na kojim linijama radi, iako više nikad nisam pokušao da je pratim u vožnji ili da je barem sačekam. A onda sam, s vremenom, prestao da se raspitujem o tome, da se za to interesujem. Tek mi je sada to postalo jasno.

Iz telefonske govornice na Vilhelmplacu pozvao sam Gradsko saobraćajno preduzeće, više puta bio povezivan s nekim drugim odeljenjem i najzad dobio obaveštenje da Hana Šmic nije došla na posao. Vratio sam se u Železničku ulicu, raspitao se u strugari u dvorištu za vlasnika kuće, saznao njegovo ime i adresu u Kirhhajmu. Odvezao sam se tamo.

„Gospođa Šmic? Jutros se iselila.”

„A njen nameštaj?”

„Nije imala nameštaja.”

„Koliko je dugo živela u tom stanu?”

„Šta se to vas tiče?” Žena koja je sa mnom razgovarala kroz prozorčić navratima, zatvorila je kapak.

U upravnoj zgradi Gradskog saobraćajnog raspitao sam se za kadrovsko odeljenje. Nadležni je bio ljubazan i zabrinut.

„Javila se jutros telefonom, sasvim na vreme da bismo mogli da organizujemo zamenu, i rekla da neće više dolaziti. Nikad više.” Odmahnuo je glavom. „Pre dve nedelje sedela je eto tu, na vašem mestu, a ja sam joj ponudio da je doškolujemo za vozača. I sve je to sad bacila zavrat.”

Tek nekoliko dana kasnije setio sam se da odem u službu za prijavu boravka.

Odjavila se i saopštila da se seli u Hamburg, ne naznačivši adresu.

Danima mi nije bilo dobro. Pazio sam da roditelji, sestre i brat to ne primete. Za stolom sam pomalo razgovarao, pomalo jeo i uspevao da stignem do klozeta kad bih morao da povratim. Išao sam u školu i na bazen. Tamo sam provodio poslepodneva na nekom zavučenom mestu, gde me niko nije tražio. Telo mi je žudelo za Hanom. Ali od telesne žudnje bilo je gore osećanje krivice. Zašto nisam, dok je stajala tamo, odmah skočio i pritrčao joj? Činilo mi se da se u toj kratkoj sekvenci sažela sva ona malodušnost zbog koje sam je poslednjih meseci prečutkivao, izdavao. Otišla je da bi me za to kaznila.

Ponekad sam pokušavao da ubedim sebe da žena koju sam video nije bila ona. Kako sam mogao da budem siguran da je to ona kada nisam ljudski uspeo da joj prepoznam lice? Da je bila ona, zar je ne bih odmah prepoznao? Zar to nije dovoljno da budem siguran da to nije mogla da bude ona?

Znao sam, međutim, da je bila ona. Stajala je, gledala me - i bilo je kasno.

Drugi deo

1

Kada je Hana otišla iz grada, trebalo je da prođe vreme da bih prestao da je svuda tražim, da se naviknem na to da su poslepodneva izgubila njeno obličje, da uspem da pogledam i otvorim knjigu ne pitajući se da li bi bila zgodna da se naglas pročita. Trebalo je vremena da se moje telo oslobodi žudnje za njenim; ponekad bih i sam osetio kako je moje ruke i noge u snu traže, a moj brat je više puta objavio za stolom da sam u snu vikao „Hana”. Sećam se i školskih časova kada sam samo o njoj sanjario, samo na nju mislio. Osećanje krivice koje me je prvih nedelja mučilo se izgubilo. Izbegavao sam njenu kuću, išao drugim ulicama, a posle pola godine moja porodica se preselila u drugi deo grada. Ne, nisam zaboravio Hanu. No, s vremenom je sećanje na nju prestalo da me prati. Ostalo je za mnom, kao grad kad voz produži dalje. Tu je taj grad, negde pozadi, i čovek može da otputuje tamo i da se uveri da postoji. Ali zašto bi to radio?

Poslednje godine u školi i prve na fakultetu pamtim kao srećne. O njima, istovremeno, malo šta imam da kažem. Nisu mi zadavale muke; matura i studiranje prava, koje sam izabrao ne znajući šta bih drugo, nisu mi bili teški, ni drugovanja, ljubavne veze i raskidi nisu mi bili teški, ništa mi nije bilo teško. Sve mi je bilo lako, sve je bilo bez težine. Možda je zato paket uspomena tako mali. Ili se to meni samo čini da je mali? Pitam se, takođe, da li su ta prijatna sećanja uopšte verna. Kada duže mislim na to vreme setim se mnogih postidjućih i bolnih situacija, te postajem svestan da sam sećanje na Hanu tada bio skinuo s dnevnog reda, ali ne i savladao. Da posle Hane neću više nikad dopustiti da me ponižavaju, niti sebi dozvoliti da se sam ponižavam, da neću pristajati da budem kriv i da se osećam krivim, da neću nikog voleti toliko da njegov gubitak boli - to tada nisam jasno formulisao u mislima, ali jesam u osećanjima.

Stekao sam naviku da se ponašam ležerno i nadmoćno, predstavljao se kao neko koga ništa ne može da dotakne, potrese, zbuni. Nisam se upuštao ni u šta i sećam se jednog nastavnika koji je to prozreo i hteo da o tome razgovaramo, ali sam ga

arogantno odbio. Sećam se i Sofije. Ubrzo nakon Haninog odlaska iz grada otkrilo se da Sofija boluje od tuberkuloze. Provela je tri godine u sanatorijumu i vratila se kad sam postao student. Osećala se usamljeno, pokušavala je da obnovi stara prijateljstva i nije mi bilo teško da se probijeni do njenog srca. Pošto smo proveli noć zajedno, shvatila je da mi nije stvarno stalo do nje i rekla mi kroz suze: „Šta se to s tobom dogodilo, šta se dogodilo?“ Sećam se mog dede koji je pred smrt, prilikom jednog od naših poslednjih viđenja, hteo da me blagosilja, a ja sam odvratio da u to ne verujem i da ne pridajem tome nikakav značaj. Da sam se posle takvih postupaka mogao dobro osećati, sada mi je nezamislivo. Sećam se, takode, da su mi mali gestovi naklonosti i ljubavi izazivali knedlu u grlu, bilo da su bili upućeni meni ili nekom drugom. Nekad je bila dovoljna samo scena iz filma. Ta uporedna hladnokrvnost i osetljivost bila je i meni samom sumnjiva.

2

Hanu sam ponovo video u sudnici.

Nije to bio prvi konc-proces, niti neki od većih. Naš profesor, jedan od malobrojnih koji su se tada bavili nacističkom prošlošću i s njom povezanim sudskim postupcima, napravio je od procesa seminar jer je želeo da ga uz pomoć studenata sve vreme prati te da potom obradi materijal. Ne znam više šta je to hteo da ispita, potvrdi ili opovrgne. Secam se da se na seminaru diskutovalo o zabrani retroaktivnog kažnjavanja. Da li je dovoljno što se paragraf, na osnovu koga se sudilo čuvarima i stražarima u konc-logorima, već nalazio u krivičnom zakonu u vreme počinjenog dela, ili stvar zavisi od toga kako je u vreme počinjenog dela bio tumačen i primenjivan, budući da se tada nije na njih odnosio. Šta je to pravo? Ono što piše u knjigama ili ono što se u društvu faktički primenjuje i sledi. Ili je pravo ono što bi, bez obzira na to da li se nalazi u knjigama ili ne, moralo da se primenjuje i sledi da bi se sve valjano odvijalo. Profesor, stari gospodin koji se vratio iz emigracije, ali je u nemačkoj pravnoj nauci ostao autsajder, učestvovao je u tim diskusijama sa svom svojom učenošću i istovremeno s distancom nekoga ko u rešavanju problema ne računa više na učenost. „Pogledajte optužene - nećete naći nijednog koji stvarno misli da je tada smeo da ubija.”

Seminar je počeo u zimu, sudska rasprava u proleće. Trajala je, zatim, silne nedelje. Rasprave su se održavale od ponedeljka do četvrtka i profesor je za svaki od tih dana odredio grupu studenata koja je vodila zapisnik. Petkom je bio seminarski sastanak na kome je prorađivano i raščišćavano ono što se događalo tokom nedelje.

Raščišćavanje! Raščišćavanje prošlosti! Mi studenti, polaznici seminara, smatrali smo se avangardom raščišćavanja. Mi smo pootvarali prozore, pustili unutra vazduh, vihor što je konačno zakovitlao prašinu koju je društvo pustilo da se slegne preko strahota prošlosti. Na nama je bilo da omogućimo da se progleda i prodiše. Ni mi nismo držali do pravničke učenosti. Da mora da se krivcima sudi, bilo nam je

savršeno jasno. Isto nam je tako bilo jasno da je osuda ovog ili onog čuvara i stražara konc-logora nešto što je samo u prvom planu. Sudilo se generaciji koja se služila čuvarima i stražarima ili ih nije onemogućavala, pa čak ni isključila iz društva kada je, posle 1945, to mogla da uradi, a mi smo je u postupku raščišćivanja i razjašnjavanja osudili na stub srama.

Naši roditelji su u Trećem rajhu imali potpuno različite uloge. Nečiji očevi su bili u ratu, među njima je bilo dva ili tri oficira Vermahta i jedan oficir oružanih SS jedinica, neki su napravili karijeru u sudstvu i administrativnoj upravi, bilo je nastavnika i lekara, a ujak jednog od nas je bio na visokom položaju u Ministarstvu unutrašnjih poslova Trećeg rajha. Siguran sam da su oni, u okviru onog što smo ih pitali i što su hteli da nam odgovore, imali da saopšte sasvim različite stvari. Moj otac nije hteo da govori o sebi. Znam, međutim, da je mesto docenta na katedri za filozofiju izgubio zbog namere da održi predavanje o Spinozi i da nas je za vreme rata izdržavao kao lektor u izdavačkoj kući koja je štampala mape i priručnike za pešačenje po prirodi. Kako sam uopšte došao dotle da njega stavim na stub srama? Ali jesam. Svi smo mi naše roditelje na isti način osudili, čak i onda kada smo mogli jedino da ih optužimo za to da su, nakon 1945, prave počinioce tolerisali među sobom.

Mi studenti, polaznici seminara, razvili smo snažan grupni identitet. Oni s konc-seminara - tako su nas isprva zvali drugi studenti, a ubrzo smo i mi sami sebe tako zvali. Naš rad druge nije interesovao; mnogima je bio stran, a neke i odbijao. Sada mislim da su revnost i žestina s kojima smo se obaveštavali o strahotama i hteli da ih predočimo drugima zaista bile odbojne. Što su događaji o kojima smo čitali i slušali bili jeziviji, to smo svesniji bili našeg zadatka raščišćavanja i razjašnjavanja. I kad bi nam se od tih događaja zaustavljao dah, trijumfalno smo mahali njima. Evo, pogledajte!

Ja sam se na seminar prijavio iz čiste radoznalosti. Konačno nešto drugačije, a ne samo trgovinsko i Saksonsko pravo, vinovništvo i saučesništvo, ruine filozofije prava. I na seminaru sam se ponašao ležerno i nadmoćno, što mi je već postalo navika. Ali tokom zime sve mi je manje uspevalo da ostanem po strani - ne od događaja o kojima smo čitali i slušali, niti od žara koji je obuzeo polaznike seminara. Isprva sam uveravao sebe da sam spreman da delim samo naučnički, pa i politički i moralni žar. Ali hteo sam više, hteo sam da s njima podelim žar zajedništva. Možda sam se ostalima i dalje činio distanciranim i arogantnim. Međutim, tih zimskih meseci imao sam ono dobro osećanje da tome pripadam i da sam načisto sa sobom, s onim šta radim i s onima sa kojima to radim.

3

Suđenje se održavalo u drugom gradu, udaljenom sat vožnje kolima. Tamo, inače, nikad ranije nisam imao neka posla. Kola je vozio jedan student sa seminara. Odrastao je u tom gradu i dobro se snalazio.

Bio je četvrtak. Sudska rasprava počela je u ponedjeljak. Prva tri dana rasprave protekla su u razmatranju zahteva branilaca vezanih za eliminisanje predrasuda. Mi smo bili četvrta grupa, ona koja će, prisustvujući identifikovanju optuženih, doživeti pravi početak postupka.

Rascvetale voćke nadvijale su se nad planinskim putem kojim smo se vozili. Bili smo u povišenom, poletnom raspoloženju. Najzad ćemo moći da primenimo ono za šta smo se pripremali. Nismo se osećali kao puki gledaoci, slušaoci i zapisničari. Gledanje, slušanje i zapisivanje bilo je naš doprinos raščišćavanju.

Zgrada suda, s kraja prošlog i početka ovog veka, neuobičajeno za takva znanja, nije bila ni pompezna, ni turobna. Sala u kojoj je zasedao porotni sud imala je s leve strane niz velikih prozora čije je mlečno staklo zadržavalo pogled, ali je propuštalo puno svetlosti. Ispred prozora su sedeli državni tužioci, za vreme svetlih prolećnih i letnjih dana vidljivi samo u obrisima. Sud - tri sudije u crnim togama i šest porotnika - sedeo je u vrhu sale, desno je bila klupa za optužene i branioce, a kako ih je bilo puno, produžena je stolovima i stolicama do sredine sale, ispred redova s publikom.

Neki od optuženih i njihovi branioци sedeli su okrenuti leđima publici. I Hana je sedela okrenuta leđima. Prepoznao sam je tek kad je bila prozvana, ustala i istupila. Razume se da sam odmah reagovao na ime: Hana Šmic. Onda sam je prepoznao i po liku: glavi s kosom uvijenom u punđu na meni stran način, potiljku, širokim leđima i snažnim rukama. Držala se uspravno. Stajala je čvrsto oslonjena na obe noge. Ruke su joj bile opuštene niz telo. Nosila je sivu haljinu s kratkim rukavima. Prepoznao sam je, ali nisam ništa osećao. Nisam ništa osećao.

Da, stajaće. Da, rođena je 21. oktobra u blizini Hermanštata i sad ima četrdeset i tri godine. Da, radila je za „Simens” u Berlinu i u jesen 1943. pristupila SS-u.

„Jeste li svojevolumino pristupili SS-u?”

„Da.”

„Zašto?”

Hana nije odgovorila.

„Da li je tačno da ste pristupili SS-u, iako vam je u „Simensu” ponuđeno mesto predradnice?”

Hanin branilac je skočio. „Šta znači to ‘iako’. Čemu to podmetanje da bi jedna žena radije trebalo da bude predradnica kod „Simensa” nego da pristupi SS-u? Nema opravdanog razloga da se odluka moje klijentkinje učini predmetom takvog pitanja.”

Seo je. Bio je jedini mladi branilac, ostali su bili vremešni, a neki od njih, kao što se uskoro pokazalo, stari nacisti. Hanin branilac izbegavao je njihov žargon i teze. Bio je, međutim, brz na jeziku i žestok, što je njegovoj klijentkinji podjednako štetilo kao nacionalsocijalističke tirade njegovih kolega njihovim klijentkinjama. Mada je postigao da predsedavajući iritirano odustane od daljeg ispitivanja uzroka Haninog pristupa SS-u, ostao je utisak da je to uradila s namerom i bez preke potrebe. Negativan utisak ostao je nepromenjen i kada je jedan od sudija Hanu upitao kakav je posao očekivala u SS-u, a Hana objasnila da je SS u „Simensu”, kao i u drugim preduzećima, vrbovao žene za nadzornu službu, da se za to prijavila i da joj je taj posao dodeljen.

Predsedavajući je postavljao Hani pitanja na koja je ona jednosložno odgovarala, potvrđujući da je do proleća 1944. radila u Aušvicu, a do zime 1944/45. u jednom malom logoru pored Krakova, da je s logorašicama krenula na zapad i stigla tamo, da je kraj rata dočekala u Kaselu i da je od tada živela čas ovde, čas onde. U mom rodnom gradu živela je osam godina, najduži period koji je provela u istom mestu.

„Zar su česte promena mesta boravka razlog za opasnost od bekstva?” Advokat je bio otvoreno ironičan. „Moja klijentkinja se pri svakoj promeni mesta uredno prijavljivala i odjavljivala u policiji. Ništa ne govori u prilog tome da bi mogla da pobegne, nema ničega što bi mogla da prikrije. I kako onda istražni sudija ocenjuje da, s obzirom na težinu optužbe i opasnost od uznemirenja javnosti, nije uputno da se moja klijentkinja brani sa slobode? To je, cenjeni sude, nacistički razlog za pritvor; uveli su ga nacisti i posle nacista je ponovo ukinut. Ne postoji više.” Advokat je

govorio s malicioznim zadovoljstvom, s kojim se saopštavaju pikantne istine.

Prestravio sam se. Shvatio sam da Hanino zatočenje smatram prirodnim i ispravnim. Ne zbog optužbe, težine krivičnog dela koje joj se pripisuje i osnovanosti sumnje, o čemu još ništa precizno nisam znao, već zbog toga što je u ćeliji bila izvan mog sveta, izvan mog života. Hteo sam da bude jako daleko od mene, dovoljno nedostupna da može da ostane puka uspomena u koju se, u proteklim godinama, za mene pretvorila. Ukoliko bi advokatov zahtev bio prihvaćen, morao bih da se suočim s tim da ću je sresti, te da sa sobom raščistim kako bih želeo i kako bi trebalo da taj susret izgleda. A nisam video zašto advokat ne bi uspeo. Ako Hana do sada nije pokušala da pobegne, zašto bi sada bežala? I šta bi to mogla da prikrije? Drugi razlozi za pritvor tada nisu postojali.

Predsedavajući je ponovo delovao iritirano i počinjao sam da shvatam da mu je to trik. Kad god bi neku izjavu smatrao opstruktivnom ili bi ga naprosto ljutila, skidao bi naočare, kratkovidim, nesigurnim pogledom ispitivao bi onog ko je izjavu dao, nabrao bi čelo, pa bi preko te izjave ili prešao ili bi počeo sa „Vi, dakle, smatrate”, ili sa „Hoćete, dakle, da kažete” i ponovio je na način koji nije ostavljao sumnju u to da nije spreman da se njome bavi i da nema nikakve svrhe prisiljavati ga na to.

„Vi, dakle, smatrate da je sudija koji je odredio pritvor pogrešno protumačio činjenice da optužena nije reagovala ni na jedan dopis i poziv, da se nije pojavila ni u policiji, ni pred državnim tužiocem, ni pred sudijom? Hoćete da postavite zahtev za ukidanje naloga za pritvor?”

Advokat je postavio zahtev, a sud je zahtev odbio.

4

Nisam propustio nijedan dan rasprave. Ostali studenti su mi se čudili. Profesoru je, pak, bilo drago što neko od nas vodi brigu o tome da naredna grupa sazna sve što je prethodna čula i videla.

Hana je samo jednom pogledala prema publici i meni. Svih dana rasprave, dok bi je uvodili u salu i dok bi sedala na svoje mesto, gledala je samo u sto za kojim su sedele sudije. To je delovalo oholo, a oholo je delovalo i to što nije razgovarala s ostalim optuženima, a sa svojim advokatom jedva bi razmenila koju reč. I ostale optužene su, doduše, sve manje razgovarale među sobom što je rasprava duže trajala. No na pauzama su stajale sa rođacima i prijateljima, a kad bi ih ujutru videli u publici, mahale su im i dozivale ih. Hana je na pauzama ostajala da sedi na svom mestu.

Tako sam je posmatrao otopozadi. Gledao sam joj telo, potiljak, ramena. Čitao sam s njene glave, s potiljka, s ramena. Kad bi o njoj bila reč, glavu je držala posebno uspravno. Kada bi se osećala nepravično optuženom, oklevetanom, napadnutom i htela da odgovori, isturila bi ramena napred, žile na vratu bi joj nabrekle, a mišići iskočili. Njene replike su redovno bile neuspešne, što bi joj redovno oborilo ramena. Nikad nije mrdala ramenima, nikad klimala glavom. Bila je suviše napeta za lakoću takvih kretnji. Nije dozvoljavala sebi ni da nakrivi glavu, da je obori ili podupre rukom. Sedela je kao sleđena. Takvo sedenje mora da boli.

Ponekad bi joj se neki pramen kose izvukao iz stroge punde, uvio se, pao preko potiljka i pogladio ga nošen strujanjem vazduha. Ponekad bi došla u haljini čiji je izrez bio dovoljno veliki da pokaže mladež pri vrhu levog ramena. Tada bih se sećao kako sam sklanjao kosu s tog potiljka i kako sam taj mladež i taj potiljak ljubio. Ali to sećanje bilo je puko registrovanje. Nisam ništa osećao.

Sve vreme suđenja, koje je trajalo nedeljama, nisam ništa osećao, osećanja kao da su mi bila obamrla. Ponekad bih sam pokušavao da ih izazovem, najdetaljnije što

sam mogao zamišljao bih Hanu dok radi ono za šta su je optuživali, a zamišljao sam je i u onom što su mi vlasi na njenom potiljku i mladež na ramenu prizivali u sećanje. Bilo mi je kao da štipam ruku koju je injekcija učinila neosetljivom. Ruka ne zna da je prsti štipaju, prsti znaju da štipaju ruku, a mozak u prvom trenutku te dve radnje ne razdvaja. Posle ih već sasvim jasno razlikuje. Ako su prsti prejako stezali, mesto neko vreme ostaje bledo. Potom se vraća krv i ono ponovo dobija boju. Ali se osećaj time još uvek ne vraća.

Ko mi je dao injekciju? Jesam li je sam sebi dao, jer bez obamrlosti ne bih mogao da izdržim. Obamrlost nije delovala samo u sudnici i ne samo tako da sam, doživljavajući Hanu, onoga koga je Hana volela i želela mogao da vidim kao nekog drugog, nekog koga dobro poznajem, ali taj nisam bio ja. I u svemu ostalom bio sam nekako pored sebe i posmatrao se, pratio kako funkcionišem na univerzitetu, s roditeljima, sestrama i bratom, s prijateljima, ali iznutra u tome nisam učestvovao.

Posle izvesnog vremena činilo mi se da i na drugima zapažam tu obamrlost. Ne na advokatima, koji su tokom čitave rasprave pokazivali istu galamdžijsku, nadmetačku svadljivost, pedantsku preciznost, ali i bučnu, bezobzirnu bestidnost, već u zavisnosti od ličnog i političkog temperamenta. Rasprava ih je, doduše, iscrpljivala; predveče su bili umorniji, a nekad i zajedljiviji nego inače. No, preko noći bi se ponovo snabdeli energijom i kočopernošću, pa bi narednog jutra gremeli i siktali isto kao i prethodnog. Državni tužiocu su se trudili da održe korak i da i oni iz dana u dan pokazuju istu borbenu gotovost. To im, međutim, nije uspevalo, isprva zbog toga što su ih predmet i rezultati rasprave užasavali, a potom jer je obamrlost počela da deluje. Najjače je delovala na sudije i porotnike. Strahote o kojima se govorilo kroz suze, ili glasom koji se gubio, ostrašćeno ili unezvereno, prvih nedelja suđenja primali su k znanju vidljivo potreseni, s naporom nastojeći da se priberu. Kasnije su im lica ponovo postala normalna, uspevali su da jedni drugima uz smešak došapnu neku primedbu, a pokazivali su i trag nestrpljenja kad bi se svedok suviše udaljio od teme. Kad je u raspravi pomenut odlazak u Izrael, gde je trebalo saslušati jednog od svedoka, pojavili su se i znaci radosti zbog predstojećeg putovanja. Jedino su studenti bili uvek iznova užasnuti. Dolazili su na suđenje samo jednom nedeljno i uvek bi se ponavljalo isto prodiranje užasa u svakodnevicu. Dan za danom u sudnici, posmatrao sam njihovu reakciju s distancom.

Gledao sam je očima logoraša koji iz meseca u mesec uspeva da preživi, koji se već navikao i ravnodušno registruje užas novoprispelih. Registruje ga s istom obamrlošću s kojom sâm prima ubijanje i umiranje. Sva pisana svedočanstva preživelih govore o toj obamrlosti koja je suzila funkcije života, ponašanje oduzela saosećanje i obzire, a gušenje gasom i spaljivanje uvrstila u svakodnevicu. I u

oskudnim izjavama počinilaca, gasne komore i peći za spaljivanje deo su svakodnevnog okruženja, dok su oni sami svedeni na mali broj funkcija, obamrli i kao omamljeni u svojoj bezobzirnosti i odsustvu saosećanja, svojoj otupelosti. Optužene su mi izgledale kao da su još uvek obuzete tom obamrlošću i kao da će zauvek ostati u njenoj vlasti, u njoj se okameniti.

Još tada, dok sam se bavio tom zajedničkom obamrlošću i činjenicom da ona nije obuzela samo aktere i žrtve, već da se proširila i na nas koji smo kao sudije i porotnici, državni tužioci ili zapisničari s njom kasnije došli u dodir, dok sam pri tom poredio aktere, žrtve, mrtve, žive, preživjele i one koji sada žive, teško sam to preživljavao, a i sada mi je teško kad na to mislim. Sme li se to upoređivati? Kad bih u nekom razgovoru nagovestio takvo poređenje, uvek sam naglašavao da poređenje ne relativizuje razliku između onih koji su bili silom gurnuti u svet koncentracionih logora i onih koji su u njega svojom voljom ušli, između onih koji su patili i onih koji su izazivali patnju, i da je ta razlika od ogromnog, presudnog značaja. No nailazio sam na čuđenje i ogorčeno negodovanje ne samo kad bih to poređenje razvijao reagujući na ono što su mi prigovorili, nego i pre što bi mi išta prigovorili.

Pitam se, takođe, a i tad sam već počeo da se pitam: šta je trebalo i šta zapravo treba moja generacija potomaka da započne s informacijama o strahotama uništavanja Jevreja? Ne treba da se zanosimo da možemo da shvatimo ono što je neshvatljivo, ne smemo da poredimo ono što nije za poređenje, ne smemo da se naknadno raspitujemo, jer onaj ko se raspituje čini strahote, i kad ih ne dovodi u sumnju čini ih ipak predmetom komunikacije, a ne pristupa im kao nečemu pred čim se, od užasa, stida i krivice, može samo zanemeti. Treba li da samo zanemimo od užasa, stida i krivice? Čemu to vodi? Zar raščišćavanja i razjašnjavanja s kojim sam se uključio u seminar, nije se tokom rasprave izgubio. Ali, da nekoliko malobrojnih bude osuđeno i kažnjeno i da mi, naredna generacija, zanemimo od užasa, stida i krivice - da li je to bio cilj?

5

Druge nedelje procesa pročitana je optužnica. Čitanje je trajalo dan i po - dan i po konjunktiva. Optužena se tereti da je prvo..., pa da je zatim... i da je još... čime je ispunjeno činjenično stanje paragrafa tog i tog... kao i tog i tog... te se na taj način ponašala protivpravno, što je kažnjivo po zakonu. Hana je bila četvrta optužena.

Pet optuženih žena su bile nadzornice u malom logoru pored Krakova, isturenom odeljenju Aušvica. Tamo su bile premeštene iz Aušvica u proleće 1944, kao zamena za nadzornice poginule ili ranjene u eksploziji logorske fabrike u kojoj su radile logorašice. Jedna tačka optužnice odnosila se na njihovo ponašanje u Aušvicu, ali se nalazila iza ostalih tačaka. Ne znam više šta je sadržavala. Da li se odnosila i na Hanu, ili samo na ostale žene iz grupe? Da li je bila manje važna od ostalih tačaka optužbe, ili možda ni po sebi nije bila od velikog značaja? Da li je jednostavno bilo neprihvatljivo da neko ko je bio u Aušvicu i ko je uhvaćen ne bude optužen za ono što je radio u Aušvicu?

Naravno da pet optuženih žena nije upravljalo logorom. Postojao je komandant, postojala je ekipa čuvara i postojale su druge nadzornice. Najveći broj čuvara i nadzornica nije preživeo bombe koje su jedne noći okončale marš logorašica na zapad. Neki su iste noći pobjegli i izgubili se bez traga, postavši podjednako neuhvatljivi kao i komandant logora koji je odmaglio čim je kolona krenula ka zapadu.

Neshvatljivo je kako je ijedna logorašica preživela. Preživele su, ipak, dve - majka i ćerka, a ćerka je napisala knjigu o logoru i maršu na zapad i objavila je u Americi. Policija i javno tužilaštvo uspele su da pronađu ne samo pet optuženih nego i neke svedoke koji su živeli u selu u kome su bombe okončale marš. Najvažniji svedoci bili su ćerka, koja je došla u Nemačku, i majka koja je ostala u Izraelu. Da bi saslušali majku, sudije, javni tužioci i branioci otputovali su u Izrael - jedini segment suđenja kome nisam prisustvovao.

Jedna od glavnih tačaka optužnice odnosila se na selekciju u logoru. Svakog meseca iz Aušvica je stizalo ravno šezdeset novih logorašica i isti broj je upućivan natrag u Aušvic, umanjen za onoliko žena koliko je u međuvremenu umrlo. Svima je bilo jasno da su te žene u Aušvicu ubijane; natrag su slali one koje više nisu mogle da se koriste za rad u fabrici. Bila je to fabrika municije u kojoj sam posao nije bio težak, ali žene nisu ni stizale do njega jer su morale da rade na popravci zgrade koja je tog proleća teško oštećena eksplozijom.

Druga glavna tačka optužbe odnosila se na noć bombardovanja kada se sve okončalo. Čuvari i nadzornice zaključali su logorašice, više stotina žena, u crkvu nekog sela koje je većina stanovnika bila napustila. Palo je samo nekoliko bombi, verovatno namenjenih obližnjoj železničkoj pruzi, nekom fabričkom postrojenju ili naprosto bačenih jer su preostale nakon napada na neki veći grad. Jedna je pogodila sveštenikovu kuću u kojoj su spavali čuvari i nadzornice. Druga je udarila u zvonik crkve. Zapalio se prvo zvonik, pa krov, onda su se krovne grede tutnjeći urušile u unutrašnjost crkve i vatra je zahvatila drvene klupe. Teška vrata odolela su pokušajima da budu na silu otvorena. Optužene su mogle da ih otključaju. Nisu to uradile i žene zaključane u crkvi su izgorele.

6

Suđenje se odvijalo da ne može biti gore po Hanu. Već pri utvrđivanju identiteta nije na sud ostavila dobar utisak. Nakon što je optužnica pročitana javila se za reč jer nešto nije bilo tačno. Predsedavajući sudija je iritirano opomenuo da je pre otvaranja glavne rasprave imala dovoljno vremena da temeljno prostudira optužnicu i da stavi primedbe, sad je glavna rasprava u toku, a šta jeste u optužnici tačno i šta nije, pokazaće se u postupku svedočenja. Kada je na početku svedočenja predsedavajući sudija predložio da se odustane od čitanja nemačke verzije knjige koju je napisala ćerka, budući da je rukopis, pripremljen za objavljivanje kod jednog nemačkog izdavača dostavljen svim učesnicima rasprave, advokat je morao da Hanu ubeđuje da na to pristane, što je sudija opet iritirano posmatrao. Nije htela. Nije htela ni da prihvati da je najednom ranijem saslušanju priznala da je imala ključ od crkve. Nije imala ključ, niko ga nije imao, nije uopšte postojao jedan jedini ključ crkvenih vrata, već više ključeva za nekoliko ulaza i svi su bili u vratima, sa spoljne strane. U zapisniku sa njenog saslušanja, koji je ona pročitala i potpisala, stajalo je, međutim, drugačije, a Hanino pitanje zašto joj to podmeću nije popravilo stvar. Nije postavila to pitanje ni glasno, ni svađalački, ali je bila uporna i pri tom, kako mi se činilo, primetno zbunjena i bespomoćna, a kad je rekla da joj se nešto podmeće, to nije bio prigovor zbog povrede prava. No, predsedavajući sudija je to tako shvatio i oštro je reagovao. Hanin advokat je skočio i zapenušio, ali kad su ga pitali da li se priključuje prigovoru klijentkinje, ponovo je seo.

Hana je htela da sve bude ispravno. Ukoliko je smatrala da je optužuju neopravdano, poricala je, a priznavala je ono za šta je smatrala da joj s pravom pripisuju u krivicu. Poricala je energično i spremno priznavala, kao da priznavanjem dobija pravo da poriče ili poricanjem preuzima obavezu da prizna ono što valjano ne može da ospori. Nije, pri tom, primećivala da njena zdušnost ljuti predsedavajućeg sudiju. Nije shvatala kontekst, pravila po kojima se igralo, formule na osnovu kojih se ono što je ona i što su drugi rekli preračunavalo u krivicu i nevinost, kaznu i

oslobođenje od kazne. Da bi nadomestio to njeno odsustvo sposobnosti da oseti situaciju trebalo je da Hanin advokat ima više iskustva i sigurnosti, ili da jednostavno bude bolji. Ili sama Hana nije smela da mu zadatak načini tako teškim; ona mu je očigledno uskratila poverenje, ali nije izabrala advokata kome bi ga poklonila. Advokat joj je bio službeni branilac koga je angažovao predsedavajući.

Ponekad bi Hana postigla i neku vrstu uspeha. Sećam se njenog saslušavanja povodom selekcije u logoru. Ostale optužene su poricale da su ikada išta s tim imale. Hana je tako spremno priznala da je u tome učestvovala, ne samo ona već svi podjednako, da je sudija zaključio da treba da je pritisne.

„Kako se odvijala selekcija?”

Hana je ispričala da su se nadzornice sporazumele da iz šest podjednako velikih grupa žena, za koje su svaka od njih odgovarale, prijave isti broj logorašica, po deset, odnosno ukupno šezdeset, da je taj broj mogao da varira ukoliko bi u nekoj grupi bilo manje, a u drugoj više bolesnih i da su sve prisutne nadzornice zajedno odlučivale ko će biti poslat natrag.

„Nijedna od vas se nije izuzela, sve ste se zajedno dogovarale?”

„Da.”

„Znali ste, pri tom, da logorašice time šalžete u smrt?”

„Jesam, ali su stizale nove, pa su stare morale da naprave mesto novima.”

„Vi ste, dakle, da biste napravili mesta, govorili: „‘Ti i ti i ti ćeš biti vraćena i ubijena?’”

Hana nije shvatala šta je predsedavajući time hteo da kaže.

„Ja sam... mislila sam... pa šta biste vi uradili?” To je Hana ozbiljno pitala. Nije znala šta je trebalo drugo da uradi, šta je mogla drugo da uradi, i stoga je htela da čuje od predsedavajućeg, koji je izgleda sve znao, šta bi on uradio.

Za trenutak je zavladao tišina. Nemački krivični zakon ne predviđa mogućnost da optuženi postavljaju sudijama pitanja. Pitanje je, međutim, postavljeno i svi su čekali sudijin odgovor. Morao je da odgovori, nije mogao da prede preko pitanja, da ga prekornom primedbom ili kontrapitanjem izbriše. Svima je bilo jasno, njemu samom je bilo jasno, a ja sam shvatio zašto je izraz iritacije pretvorio u manir. Načinio je od njega masku. Pod njom je mogao da nađe malo vremena i smisli odgovor. Ali ne previše vremena; što je duže čekao, to su napetost i očekivanje bili veći, a i odgovor je morao da bude bolji.

„Ima stvari u koje čovek jednostavno ne sme da se upusti i iz kojih, ukoliko ga to ne košta glave, mora da istupi.”

Možda bi to bilo dovoljno, da je to isto rekao govoreći pri tom o Hani ili o samom sebi. Ali, govoriti o tome šta se mora i šta se ne sme i šta nekoga nešto košta nije bilo doraslo ozbiljnosti Haninog pitanja. Htela je da zna šta je u njenoj situaciji trebalo da uradi, a ne da ima stvari koje se ne rade. Sudijin odgovor delovao je bespomoćno, jadno. Svi su to osetili. Reagovali su razočaranim uzdahom i s priznanjem gledali u Hanu koja je ovaj duel rečima u neku ruku dobila. Ona sama je, međutim, ostala zamišljena.

„Nisam, dakle... nije trebalo da se... nisam smela da se prijavim onda u „Simensu”?”

To nije bilo pitanje sudiji. Govorila je sebi, pitala samu sebe oklevajući jer to pitanje sebi još nije bila postavila i sumnjala je da li je to pravo pitanje i šta je odgovor.

7

Kao što je čvrstina Hanih protivljenja ljutila predsedavajućeg sudiju, tako je spremnost s kojom je priznavala ljutila ostale optužene. Bila je fatalna za njihovu odbranu, ali i za Haninu.

Dokazni materijal bio je, zapravo, za optužene povoljan. Dokazi za prvu tačku glavne optužbe bila su isključivo svedočenja preživele majke i ćerke, te ćerkina knjiga. Dobra odbrana mogla je da, ne ugrožavajući supstancu majčinih i ćerkinih izjava, uverljivo ospori da je baš ovih pet optuženih žena učestvovalo u selekciji. Izjave svedoka u tom pogledu nisu bile precizne, niti su mogle da budu precizne; postojao je komandant, ekipa čuvara, bilo je drugih nadzornica, a postojala je i striktna hijerarhija zadataka i naredbi s kojom su zatvorenice bile samo delom upoznate i koju su, dakle, samo donekle mogle da prozru. Slično je bilo i s drugom tačkom optužbe. Majka i ćerka su bile zaključane u crkvi i nisu mogle ništa da izjave o onome što se dešavalo napolju. Optužene, doduše, nisu mogle da poreknu da su bile tamo. Ostali svedoci, koji su tada živeli u selu, razgovarali su s njima i zapamtili ih. Ti svedoci su, međutim, morali da paze da njima ne bude zamereno što nisu spasili zatočenice. Ako su tamo bile samo optužene, zar stanovnici sela nisu mogli da savladaju nekoliko žena i sami otvore vrata crkve? Zar to nije bilo dovoljno da se primeni strategija odbrane koja bi ponašanje optuženih objasnila prisilom, što je rasterećivalo i njih, svedoke? Prisilom ili naredbom čuvara koji još nisu bili pobešli ili za koje su optužene barem mislile da su otišli samo na kratko, da odvezu ranjene u vojnu bolnicu, i da će se uskoro vratiti?

Kada su branioci drugih optuženih shvatili da je takva strategija neizvodljiva zbog Haninog spremnog priznavanja, preorijentisali su se na drugu odbranu koja je Hanina priznanja koristila da nju optereti, a druge optužene rastereti. Branioci su to radili s profesionalnom distancom. Ostale optužene su pripomagale razjarenim upadicama.

„Rekli ste da ste znali da zatvorenice šalžete u smrt - to važi samo za vas, zar ne? Šta su vaše kolegice znale, to ne možete da znate. Možda samo naslućujete, ali ne možete i da konačno prosudite, zar ne?”

Hanu je ispitivao branilac jedne druge optužene.

„Ali svi smo mi znali...”

„Reći ‘mi’, ‘mi svi’ je jednostavnije nego ‘ja’, ‘samo ja’, zar ne? Da li je tačno da ste vi, samo vi, imali štićenice u logoru, po pravilu mlade devojkę, neko vreme jednu, pa onda neku drugu?”

Hana je oklevala. „Mislim da nisam bila jedina koja...”

„Smrdljiva lažljivice! Tvoje miljenice - to je bilo tvoje, samo tvoje!” Jedna od optuženih, drusna žena koja je imala nešto od topline kvoćke, ali i otrovan jezik, bila je vidno uzbuđena.

„A da vi, možda, ne kažete da ste ‘znali’ za ono što ste samo mislili, a da ste ‘mislili’ ono što ste jednostavno izmislili?” Advokat je zavrteo glavom kao da očekivani potvrđan odgovor prihvata sa zabrinutošću. „Da li je tačno i to da su sve vaše štićenice, kad bi vam dosadile, prvim sledećim transportom odlazile u Aušvic?”

Hana nije odgovorila.

„To je bila vaša posebna, vaša lična selekcija, zar ne? Niste hteli da vam budu pred očima, hteli ste da se sakrijete iza onoga što su svi radili. Ali...”

„O Bože!” Ćerka koja je posle svedoćenja sela među gledaoce pokrila je rukama lice. „Kako sam to mogla da zaboravim?” Predsedavajući sudija je upitao da li hoće da dopuni svoju izjavu. Nije sačekala da je prozovu da iziđe. Ustala je i govorila sa svog mesta, među gledaocima.

„Da, imala je miljenice, uvek neku od onih mladih, slabih i nežnih, uzimala ih je pod svoju zaštitu, brinula o tome da ne moraju da rade, bolje ih smeštala i hranila, a uveće ih je odvodila k sebi. Devojkę nisu smele da pričaju šta uveće s njima radi, pa smo mislile da s njima... A i zbog toga što su sve posle dospevale u transport, kao da je prvo uživala u njima, a posle ih se zasitila. Ali uopšte nije bilo to posredi. Jednom je jedna progovorila i tako se saznalo da su joj te njene čitale, iz večeri u večę. To je bilo bolje nego da su... a bolje i od usmrćujućeg rada na gradilištu, mora biti da sam mislila da je bolje, inače to ne bih zaboravila. Ali da li je stvarno bilo bolje?” Sela je.

Hana se okrenula i pogledala me. Njen pogled me je odmah pronašao i po tome

sam shvatio da je sve vreme znala da sam tu. Samo me je gledala. Njeno lice nije molilo ni za šta, nije pokušavalo da pridobije, ni u šta nije uveravalo, niti išta obećavalo. Jednostavno se ponudilo. Jasno sam video koliko je bila napeta i iscrpena. Imala je podočnjake, a duž svakog obraza spuštala se po jedna bora koju nisam poznavao, ne još mnogo duboka, ali već nalik ožiljku. Kad sam pod njenim pogledom pocrveneo, okrenula se ponovo prema sudijama.

Predsedavajući sudija je hteo da zna da li advokat koji je ispitivao Hanu ima još pitanja. Pitao je to i Haninog advokata. Pitaj je, poručivao sam mu u sebi. Pitaj je da li je birala slabe i nežne devojke jer iovako ne bi izdržale rad na građevini, jer bi iovako bile transportovane u Aušvic i jer je htela da im taj poslednji mesec učini podnošljivim? Kaži to, Hana. Kaži da si htela da im poslednji mesec učiniš podnošljivim. Da je to bio razlog zašto si birala nežne i slabe. Da nije postojao nikakav drugi razlog, da nije mogao da postoji.

Ali advokat nije pitao Hanu, niti je ona sama nešto rekla.

8

Nemačka verzija knjige koju je ćerka napisala o svom zatočeništvu u logoru pojavila se tek posle procesa. Rukopis je, doduše, već postojao u vreme održavanja procesa, ali je bio dostupan samo onima koji su u proces bili uključeni. Morao sam stoga da knjigu pročitam na engleskom, što mi je tada predočilo nov i mučan poduhvat. Kao i obično, strani jezik kojim nismo ovladali i s kojim se rvemo, stvarao je jedan poseban doživljaj istovremene distance i blizine. Čovek može takvu knjigu veoma temeljno da proradi, a opet da u nju ne uđe. I dalje je tuđa, kao što je i jezik tuđ.

Mnogo godina kasnije ponovo sam je pročitao i otkrio da sama knjiga stvara distancu. Nije pozivala na identifikaciju i u njoj niko nije budio simpatije, ni majka ni ćerka, niti bilo ko od onih s kojima su delile sudbinu u raznim logorima, i najzad u Aušvicu i logoru pored Krakova. Kapoi, nadzornice i čuvari nisu bili dovoljno plastično prikazani da bi čitalac mogao prema njima da zauzme neki stav, da ih smatra boljim ili gorim od drugih. Knjiga je odisala obamrlošću koju sam već pokušao da opišem. Ni u vlasti te obamrlosti ćerka, međutim, nije izgubila sposobnost da registruje i analizira. A nije dozvolila ni da je potkupe samosažaljenje i samosvest, koju je očigledno crpla iz toga što je preživela i što je godine u logorima ne samo dokumentovala nego i književno uobličila. Pisala je o sebi i svom pubertetskom, starmalom i, kad je bilo potrebno, lukavom ponašanju s istom trezvenošću s kojom je sve ostalo opisivala.

U knjizi se nije pominjalo Hanino ime, niti je u bilo kom liku mogla jasno da se prepozna. Ponekad mi se ipak činilo da je prepoznajam u jednoj nadzornici koja je prikazana kao mlada i lepa žena, lišena savesti u savesnom izvršavanju zadataka, no nisam bio siguran. Imajući u vidu ostale optužene, mislio sam da bi to mogla da bude samo Hana. Bilo je, međutim, i drugih nadzornica. U jednom logoru ćerka je imala nadzornicu koju su zvali „kobila”, takođe mladu, lepu i revnosnu, ali strašno surovu i bez ikakvih kočnica. Ćerku je na nju podsećala i nadzornica iz logora kod Krakova.

Da li su i drugi videli tu sličnost? Da li je Hana to znala, da li se toga setila i da li je to pogodilo kada sam je uporedio sa konjem?

Logor pored Krakova bio je za majku i ćerku poslednja stanica posle Aušvica. Bio je to napredak; rad jeste bio težak, ali ipak lakši, hrana je bila bolja i bilo je bolje spavati sa šest žena u jednoj prostoriji, a ne sa stotinu u baraci. Bilo je i toplije; na putu od fabrike do logora žene su mogle da prikupe drva. Vladao je strah od selekcije. Ali ne toliki kao onaj u Aušvicu. Svakog meseca je šezdeset žena slato natrag, šezdeset od ravno hiljadu i dvesta; to je značilo da su i one koje su bile prosečno snažne mogle da se nadaju da će ostati u životu još dvadeset meseci, a uvek je postajala i nada da su snažnije od proseka. Osim toga moglo se očekivati i da će se rat završiti pre nego što isteknu tih dvadeset meseci.

Hod po mukama je započeo pošto je logor raspušten, a logorašice poslate na zapad. Bila je zima, padao je sneg, pa je odeća u kojoj su se žene u fabrici smrzavale, a u logoru mogle donekle i da izdrže, za marš bila nedovoljna. Još gore je bilo s obućom, često načinjenom od novinskog papira i krpa uvezanih tako da pri stajanju i hodu mogu nekako da se održe na nogama, ali koje je bilo nemoguće uvezati tako da izdrže dugo marširanje po snegu i ledu. Žene, pri tom, nisu samo marširale; terali su ih, gonili da trče. „Marš smrti?” pita se ćerka u knjizi i odgovara: „Ne nego kas, galop smrti.” Mnoge su izdahnule usput, neke se nisu probudile nakon noći koje su provele u nekom ambaru ili samo oslonjene o zid. Za nedelju dana umrla je gotovo polovina žena.

Crkva je bila bolje sklonište od ambara ili zidova. Kad bi zanoćili na napuštenim imanjinama pored kojih su prolazili, čuvari i nadzornice bi za sebe uzeli kuću. Ovde, u gotovo napuštenom selu, mogli su da se smeste u sveštenikovu kuću, a da zatvorenicama obezbede ipak nešto više od ambara i zida. To što su tako postupili i što je čak podeljena i topla čorba, izgledalo je kao nagoveštaj kraja muka. S tom nadom su žene zaspale. Malo kasnije pale su bombe. Dok je goreo toranj, u crkvi je vatra mogla da se čuje, ali ne i da se vidi. Pošto se vrh tornja prelomio i udario o krov, prošlo je još nekoliko minuta dok se nije pojavio plamen. Onda su već počeli da lete naniže komadi u plamenu i da pale haljine, padale su užarene grede koje su zapalile klupe i predikaonicu, a ubrzo se krovna konstrukcija srušila u brod crkve i vatra se razbuktala.

Po ćerkinom mišljenju, žene su mogle da se spasu da su odmah sve zajedno prionule da razvale vrata. Ali dok su shvatile šta se dogodilo, šta bi tek moglo da se dogodi, kao i to da ih ne otključavaju, bilo je već kasno. Bila je duboka noć kad su ih bombe probudile. Jedno vreme dopirao je do njih samo neki nepoznat, zastrašujući

šum u tornju, pa su se sasvim utišale da bi mogle bolje da ga čuju i protumače. Da je to pucketanje i prštanje vatre, da je drhtava svetlost što je tu i tamo obasjavala prozore odsjaj plamena, da je udar koji su čuli iznad glava značio da je vatra s tornja zahvatila krov - to su shvatile tek kad su videle da gori krovna konstrukcija. Shvatile su i počele da viču, vikale su od užasa, dozivale u pomoć, stuštile se na vrata, drmusale ih, udarale po njima, vrištale.

Kada se plamteća krovna konstrukcija urušila u brod crkve, omotač zidova je vatru održavao kao kamin. Većina žena se nije ugušila, već je izgorela u plamenu koji je sevao uvis i tutnjao. Na kraju je plamen progoreo čak i gvoždem okovana vrata crkve. Ali to se dogodilo tek posle nekoliko sati.

Majka i ćerka su preživele jer je majka ispravno postupila, mada s pogrešnom namerom. Kada je žene zahvatila panika, jednostavno nije više mogla da ostane među njima. Pobegla je na galeriju za hor. To što je gore bila bliže plamenu bilo joj je svejedno, htela je jedino da bude sama, daleko od žena koje su vrištale, izbezumljeno jurile na sve strane, gorele. Galerija je bila uska, toliko uska da su je užarene grede mimoilazile. Majka i ćerka su stajale priljubljene uza zid i gledale i slušale kako besni vatra. Nisu se ni narednog dana usudile niti da sidu, niti da izađu. A kad je ponovo pala noć, plašile su se da po mraku neće pronaći stepenice i put. Kada su posle dva dana u praskozorje izmogle iz crkve, srele su nekoliko stanovnika sela koji su preneraženo i bez reči piljili u njih, ali su im dali da jedu, obukli ih i pustili da odu.

9

„Zašto niste otključali vrata?“

Predsedavajući je postavio isto pitanje svakoj od optuženih. I svaka od njih je isto odgovorila. Nije bila u mogućnosti da otključa. Zašto? Bila je ranjena pri padu bombe na sveštenikovu kuću. Ili je bila pod šokom od udarca. Ili je, nakon što je bomba pala, zbrinjavala ranjene čuvaru i druge nadzornice, izvlačila ih iz ruševina, previjala, brinula se o njima. Nije imala kad da misli na crkvu, nije bila blizu crkve, nije videla da je crkvu zahvatio plamen i nije čula krike iz crkve.

Predsedavajući je onda svakoj od optuženih predočio da se službeni izveštaj može pročitati drugačije. To je namerno bilo tako obazrivo formulisano. Reći da u izveštaju koji je naden među dokumentima SS-a piše drugačije bilo bi pogrešno. Pravilno je bilo reći da se on može drugačije pročitati. Izveštaj je, naime, pominjao ko je poginuo u sveštenikovoj kući, ko je bio ranjen, ko je ranjene kamionom odvezao u vojnu bolnicu i ko je transport pratio u džipu. Pominjao je da su nadzornice ostale da sačekaju kraj požara, da spreče njegovo širenje i onemoguću bekstva pod okriljem plamena. Pominjao je smrt zatočenica.

Činjenica da se imena optuženih nisu nalazila među pomenutim imenima govorila je u prilog tome da su optužene bile među nadzornicama koje su ostale u kući. To što su nadzornice ostale da bi sprečile pokušaje bekstva govorilo je u prilog tome da se odvođenjem ranjenih iz sveštenikove kuće i transportom do vojne bolnice nije sve završilo. Nadzornice koje su ostale, tako se moglo pročitati, trebalo je da puste da požar tutnji u crkvi i da paze da vrata crkve ostanu zatvorena. Među nadzornicama koje su ostale, tako se moglo pročitati, bile su i optužene.

Ne, rekle su optužene jedna za drugom, nije tako bilo. Izveštaj je netačan. To se vidi već po tome što govori o zadatku nadzornica koje su ostale u kući da spreče širenje požara. Kako su taj zadatak uopšte mogle da ispune? To je besmisleno, kao što je besmislen i drugi zadatak, da spreče pokušaje bekstva pod zaštitom plamena.

Pokušaji bekstva? Kad najzad više nisu morale da se brinu za svoje povređene i kad su mogle da se pobrinu za zatočnice, nije više bilo nikog ko bi mogao da pobegne. Ne, izveštaj sasvim pogrešno govori o onome šta su one te noći radile, učinile za druge, prepatile. Kako je uopšte sastavljen do te mere pogrešan izveštaj? Ni to nisu znale.

A onda je došla na red optužena otrovnog jezika s ponašanjem kvočke. Ona je znala. „Pitajte onu tamo!” Pokazala je prstom na Hanu.

„Ona je napisala izveštaj. Ona je za sve kriva, samo ona, a izveštajem je htela da to prikrije i da nas u to uvuče.”

Predsedavajući je pitao Hanu. To je, međutim, bilo njegovo poslednje pitanje. Prvo pitanje je bilo ono isto: „Zašto niste otključali vrata?”

„Mi smo... mi nismo...” Hana je tražila odgovor. „Nismo znale kako drugačije da sve to savladamo.”

„Niste znali kako drugačije da to savladate?”

„Neki od naših su poginuli, drugi su pobjegli. Rekli su da će odvesti ranjene u vojnu bolnicu i da će se vratiti, ali su znali da se neće vratiti, a i mi smo to znale. Možda uopšte nisu ni otišli u bolnicu, ranjeni nisu bili u tako teškom stanju. I mi smo htele da se povežemo s njima, ali su nam rekli je ranjenicima potrebno mesta, a i... nije im baš bilo do toga da vuku toliko žena sa sobom. Ne znam kuda su otišli.”

„Šta ste vi radili?”

„Nismo znale šta da radimo. Sve se odvijalo tako brzo, kuća je gorela i zvonik na crkvi, muškarci i automobili su isprva još bili tu, posle su nestali, i odjednom smo ostale same sa ženama u crkvi. Ostavili su nam nešto oružja, ali nismo znale da se njime služimo, a i da jesmo - šta bi nam to pomoglo, nama, šaćici žena. Kako smo mogle da čuvamo onoliko zatvorenica? Tolika povorka se otegne i kad je okružena sa svih strana, a da bi mogla da se kontroliše trebalo je mnogo više ljudi, a ne nas nekoliko.” Hana je napravila pauzu. „Onda su počeli krici i postajalo je sve gore. Da smo tada otvorile i da su sve izjurile...”

Predsedavajući je sačekao trenutak. „Jeste li se bojali? Bojali da će vas zatvorenice savladati?”

„Da će nas zatvorenice... ne, to ne, ali kako da ponovo uvedemo red? Bila bi to takva pometnja s kojom ne bismo mogle da izađemo na kraj. A kad bi pokušale da beže...”

Predsedavajući je opet čekao, ali Hana nije završila rečenicu.

„Jeste li se bojali da bi, da je došlo do bekstva, mogli da budete uhvaćeni, osuđeni, ubijeni?”

„Ali nismo mogle da ih tek tako pustimo da beže! Bile smo, na kraju, odgovorne da se to ne desi... Mislim, sve vreme smo stražarile, u logoru i u koloni, u tome je bio smisao cele stvari, da pazimo da ne pobegnu. Zato i nismo znale šta da radimo. Nismo znale ni koliko će žena preživeti naredne dane. Već je mnogo njih umrlo, a one, još u životu, bile su tako slabe...”

Hana je primetila da onim što je rekla nije učinila sebi uslugu. Nije, međutim, mogla da kaže nešto drugo. Mogla je samo da pokuša da to što je rekla bolje izrazi, bolje opiše i objasni. No, što je više govorila njen položaj je bivao gori. Pošto nije znala kako dalje, opet se obratila sudiji.

„Šta biste vi uradili?”

Ovog puta je i sama znala da neće dobiti odgovor. Nije ga ni očekivala. Niko ga nije očekivao. Predsedavajući je nemo zavrteo glavom.

Nije tačno da se zbunjenost i bespomoćnost koje je Hana opisala nisu mogle zamisliti. Noć, hladnoća, sneg, vatra, krici žena iz crkve, nestanak onih koji su nadzornicima zapovedali i pratili ih - zar je takva situacija mogla da bude jednostavna? Ali može li uvid u komplikovanost situacije da relativizuje zgražavanje nad onim što su optužene uradile, a i onim što nisu uradile? Recimo da je posredi bila saobraćajna nesreća u hladnoj zimskoj noći na usamljenom putu, s ranjenima i velikom štetom, pri čemu niko ne zna šta da radi. Ili konflikt između dve dužnosti koje treba da izvršimo. Tako su mogli da zamisle ono što je Hana opisivala. Ali nisu hteli.

„Jeste li vi napisali izveštaj?”

„Zajedno smo razmišljale šta da napišemo. Nismo htele ništa da pripišemo onima koji su pobegli. Ali ni da sebi natovarimo navrat da smo uradili nešto pogrešno.”

„Kažete, dakle, da ste zajedno razmišljale. Ko je pisao?”

„Ti”

Ona optužena opet je uprla prst u Hanu.

„Ne, ja nisam pisala. Zar je važno ko je pisao?”

Jedan državni tužilac je predložio da se pozove stručno lice da uporedi rukopis kojim je izveštaj napisan i rukopis optužene Šmic.

„Moj rukopis? Tražite moj rukopis...”

Predsedavajući, državni tužilac i Hanin advokat diskutovali su o tome da li rukopis i posle više od petnaest godina može da omogući utvrđivanje identiteta. Hana je slušala, nekoliko puta je izgledalo da hoće nešto da kaže ili pita, bila je sve uznemirenija. Onda je rekla: „Ne morate da zovete stručnjaka. Priznajem da sam napisala izveštaj.”

10

Ne sećam se seminarskih sastanaka koje smo održavali petkom. I kada oživim u svesti sudsku raspravu, ne znam više šta smo to naučno prorađivali. O čemu smo pričali. Šta smo hteli da saznamo. Čemu nas je profesor učio.

Sećam se, međutim, nedelja. Dani u sudu probudili su u meni dotad nepoznatu glad za bojama i mirisima prirode. Petkom i subotom bih nadoknađivao ono što sam ostalih dana propuštao na fakultetu, i to onoliko koliko mi je bilo dovoljno da na vežbama držim korak i da položim semestar. Nedeljom bih izjurio napolje.

Hajligenberg, bazilika Svetog Mihaila, Bizmarkov toranj, Staza filozofa, rečna obala - svake nedelje držao sam se uglavnom iste rute. Bilo mi je dovoljno da iz nedelje u nedelju gledam sve zagasitije zelene tonove, dolinu Rajne nekad kroz isparavanja vrućine, nekad iza velova kiše, a nekad pod olujnim oblacima, kad bi peklo sunce da u šumi udišem miris bobica i cveća, a kad bi padala kiša - zemlje i istrulelog prošlogodišnjeg lišća. I inače, nisam neki veliki ljubitelj promena, niti ih tražim. Novo putovanje malčice duže od prethodnog, novi odmor u mestu koje sam otkrio tokom prethodnog i koje mi se dopalo - jedno vreme sam mislio da bi trebalo da budem hrabriji, terao sebe da putujem na Cejlon, u Egipat i Brazil, a potom se opet vratio na staro i nastavio da poznate predele još bolje, prisnije upoznajem. Tako mogu više da vidim.

Pronašao sam mesto u šumi na kojemu mi se otkrila Hanina tajna. Nema ničeg naročitog na tom mestu, a ni tada nije bilo - nema neobičnog drveta, ni stena čudnog oblika, ni nesvakidašnji pogled na grad i dolinu, ništa što bi podstaklo iznenađujuće asocijacije. Dok sam razmišljao o Hani, kružeći iz nedelje u nedelju istim stazama, jedna misao se izdvojila, krenula svojim putem i konačno iznedrila svoj sopstveni rezultat. Kad je obavila posao, obavila ga je do kraja - moglo je to da se dogodi bilo gde ili, tačnije, svugde gde prisnost okruženja i prilika dozvoljava čoveku da razazna i usvoji ono iznenađujuće što mu ne stiže spolja već raste iznutra. Takvi uslovi stekli

su se na jednoj stazi koja se strmo penje uz brdo, prelazi preko drumca, obilazi bunar i vodi isprva ispod starog, visokog i tamnog drveća, a potom kroz svetao pojas mladih stabala.

Hana ne zna da čita i piše.

Zato je tražila da joj se čita. Zato mi je na našem putovanju biciklima prepustila sve što je bilo vezano za čitanje i pisanje, a onog se jutra u hotelu, kad je našla moju ceduljicu, izbezumila, jer je shvatala da očekujem da će razumeti sadržinu i da će je to raskrinkati. Zato se odrekla i napredovanja u poslu; slaba tačka koju je kao kondukterka mogla da skriva otkrila bi se prilikom obuke za vozača. Zato je uzmakla i pred napredovanjem u Simensu i postala nadzornica. Zato je, da bi izbegla suočavanje sa stručnjakom za rukopise, priznala da je napisala izveštaj. Da li je zbog toga na procesu govorila na svoju štetu? Je li to razlog što knjigu koju je napisala ćerka, kao i optužnicu nije mogla da pročita, te nije mogla da vidi šanse za svoju odbranu, niti da se odgovarajuće pripremi? Je li zbog toga svoje štice slala u Aušvic? Da bi ih, ukoliko su išta primetile, učutkala? I je li zbog toga za štice uzimala one najslabije?

Zbog toga? Da se stidela što ne ume da čita i piše i da je pre bila spremna mene da dovodi u nedoumice nego sebe da raskrinka, to sam razumeo. Stid kao uzrok izvrđavanja, odbijanja, skrivanja, pretvaranja, pa i povređivanja poznao sam i sam. Ali Hanin stid zbog toga što ne zna da čita i piše kao uzrok njenog ponašanja u logoru i za vreme procesa? Da iz straha da ne bude otkrivena kao analfabeta otkrije da je zločinac? Da iz straha da ne bude otkrivena kao analfabeta postane zločinac?

Koliko sam puta tada i posle toga postavljao sebi ista pitanja. Ako je Hanin motiv strah da će biti raskrinkana - kako to da umesto jednog bezazlenog raskrinkavanja koje bi pokazalo da je nepismena izabere ono užasno, koje je predstavlja kao zločinca? Ili je mislila da će uspeti da se izvuče i od jednog i od drugog? Da li je bila naprosto glupa? I da li je bila tako tašta i zla da je, da bi izbegla raskrinkavanje, postala zločinac?

I tada, pa i kasnije iznova sam ih odbacivao. Ne, govorio sam sebi, Hana se nije odlučila za zločin. Ona se odlučila protiv napredovanja u „Simensu” i tako bila uvučena u posao nadzornice. I nije tačno da je nežne i slabe slala u Aušvic zato što su joj čitale, već ih je birala da joj čitaju zato što je htela da im poslednji mesec učini podnošljivijim, pošto su ionako morale u Aušvic. I nije tačno da je tokom procesa Hana odmeravala da li da prizna da je nepismena ili da je zločinac. Nije kalkulirala i taktizirala. Prihvatila je činjenicu da je izvedena da položi račune i jedino nije htela da se, povrh toga, i potpuno razotkrije. Nije sledila svoje interese, već se borila za

svoju istinu, svoju pravdu. Kako je uvek morala pomalo da se pretvara, kako nikad nije mogla da bude sasvim otvorena i ono što jeste, bile su to žalosna istina i žalosna pravda, ali su bile njene i bitka za njih je bila njena bitka.

Mora da je bila potpuno iscrpena. Nije se borila samo u procesu. Uvek je morala da se bori ne da pokaže ono što zna, nego da sakrije ono što ne zna. Život čiji su pomaci bili energična povlačenja, a pobeđe - skriveni porazi.

Neobično me je dirnula razlika između onog što je zaokupljalo Hanu dok je napuštala moj rodni grad i onoga što sam ja tada zamišljao i predočavao sebi. Bio sam siguran da sam je svojom izdajom i svojim prećutkivanjem oterao, a ona je zapravo umakla razotkrivanju u upravi Gradskog saobraćajnog preduzeća. To što je nisam ja oterao, ipak ne menja činjenicu da sam je izdao. Bio sam, dakle, i dalje kriv. A ako i nisam bio kriv zbog izdaje, jer izdati zločinca ne može predstavljati krivicu, bio sam kriv zato što sam voleo nekog ko je počinio zločin.

11

Priznavši da je napisala izveštaj Hana je ostalim optuženicama olakšala posao. Ukoliko bi propustile nešto da proglase samo njenim delom, tvrdile su da su to uradile pod njenim pretnjama i prisilom. Ona je preuzela komandu. Ona je imala glavnu reč. Ona je odlučivala.

Stanovnici sela koji su istupili kao svedoci nisu to mogli da potvrde, niti da pobiju. Oni su videli da je crkvu u plamenu čuvao veći broj uniformisanih žena koje nisu htele da otvore vrata, te se ni oni nisu usuđivali da ih otvore. Sreli su narednog dana te žene kad su napuštale selo i sada ih prepoznali u optuženima. Ali koja je od optuženih pri tom susretu u zoru imala glavnu ulogu, da li je uopšte neka bila glavna, to nisu znali da kažu.

„Ne možete, ipak, ni da isključite mogućnost da je ova optužena”, advokat jedne od optuženih pokazao je na Hanu, „odlučivala?”

Nisu mogli, jer kako bi mogli, a nisu ni hteli zbog drugih optuženih, primetno starijih, umornijih, plašljivijih i ogorčenijih. U poređenju sa ostalima, Hana je izgledala kao vođa. Postojanje vođe je, osim toga, rasterećivalo stanovnike sela; uskraćivanje pomoći u prisustvu strogo organizovane jedinice ostavljalo je bolji utisak nego uskraćivanje pomoći u prisustvu grupe zbunjenih žena.

Hana se i dalje borila. Priznavala je ono što je bilo tačno i poricala ono što nije bilo tačno. Poricala je sa žestinom u kojoj je bilo sve više očajanja. Nije govorila glasno. Ali je već silina s kojim je govorila odbijala sud.

A onda je konačno odustala. Govorila je još samo kad bi je pitali i odgovarala kratko, oskudno, nekad i rasejano. Kao da želi da i time svoju predaju obelodani, sada je, kad je govorila, ostajala da sedi. Predsedavajućem sudiji, onom koji joj je na početku rasprave više puta rekao da ne treba da stoji i da može mirno da sedi, sada je i to smetalo. Ponekad sam pred kraj rasprave imao utisak da je sudu već dosta, da

želi da ceo taj predmet ostavi za sobom, da više i nije u tom predmetu nego negde drugo, ponovo u sadašnjosti nakon tolikih nedelja provedenih u prošlosti.

I meni je bilo dosta. Ali ja nisam mogao da taj predmet gurnem negde iza sebe. Za mene se rasprava nije završavala, već je počinjala. Bio sam gledalac, a onda iznenada postao učesnik, suigrač i jedan od onih koji odlučuju. Tu novu ulogu nisam ni tražio ni izabrao, ali sam je dobio, želeo je ili ne i bez obzira na to da li sam nešto preduzimao ili bio potpuno pasivan.

Nešto preduzimao - a to nešto mogla je da bude samo jedna stvar. Mogao sam da odem do predsedavajućeg sudije i da kažem da je Hana nepismena. Da nije glavna akterka i glavni krivac, kao što su je predstavile ostale. Da njeno ponašanje u procesu ne svedoči o njenoj drskosti i nespremnosti da uvidi i prihvati, već da je posledica nepoznavanja optužnice i rukopisa, kao i odsustva svakog smisla za taktiku i strategiju. Da je u svojoj odbrani bila u znatnoj meri osujećena. Da je bila kriva, ali ne toliko kriva kao što je izgledalo.

Možda ne bih uspeo da ubedim predsedavajućeg. Naveo bih ga, ipak, da o svemu naknadno razmisli i stvar preispita. Na kraju bi se možda pokazalo da sam bio u pravu, a Hana bi bila kažnjena, ali manjom kaznom. U zatvor bi dospela, doduše, ali bi ranije izišla, pre bi ponovo bila slobodna - zar nije to ono za šta se borila?

Da, za to se borila, samo što uspeh nije htela da plati razotkrivanjem svoje nepismenosti. Ne bi, slutio sam, ni želela da sliku koju je stvarala o sebi prodam u zamenu za par godina zatvora. Takvu trgovinu mogla je i sama da utanači, ali nije, dakle nije je htela. Njoj je slika koju je stvorila o sebi bila vredna tih nekoliko godina zatvora.

Ali da li je zaista bila vredna? Šta joj je pružala ta lažna slika, osim što ju je sputavala, sapinjala, kočila? Pomoću energije kojom je održavala lažnost svog života mogla je odavno da nauči da čita i piše.

Pokušavao sam da o tom problemu razgovaram s prijateljima. Zamisli ovo: neko srlja u propast, namerno, a ti možeš da ga spaseš - da li bi ga spasao? Zamisli operaciju pacijenta koji uzima droge koje su kontraindikovane na anestetike, koji se međutim stidi toga što se drogira i neće to da kaže anestetičaru - da li bi razgovarao s anestetičarem? Zamisli suđenje i optuženog koji će biti osuđen ako ne prizna da je levak i da stoga delo, izvedeno desnom rukom, nije mogao da izvede, ali koji se stidi toga što je levak - hoćeš li reći sudiji šta je posredi? Zamisli da je homoseksualac, da delo nije mogao da počini kao homoseksualac, ali se stidi toga što jeste. Ne radi se, pri tom, uopšte o tome da li se treba stideti toga što si levak ili homoseksualac -

zamisli naprosto da se optuženi stidi.

12

Odlučio sam da razgovaram s ocem. Ne zbog toga što smo bili naročito bliski. Moj otac je bio zatvoren čovek, nije uspevao ni nama deci da prenese svoja osećanja, niti je znao šta da radi s našim osećanjima prema njemu. Dugo sam mislio da se iza tog uzdržanog ponašanja krije veliko neotkriveno blago. Kasnije sam se, međutim, pitao da li je tu uopšte bilo ičega. Možda je kao dečak i mlad čovek bio bogat osećanjima, ali je kasnije, ne dajući im izraza, pustio da se sasuše i izumru.

Hteo sam da razgovaram s njim upravo zbog te distance. Hteo sam da razgovaram s filozofom koji je pisao o Kantu i Hegelu, za koje sam znao da su se bavili pitanjima morala. Očekivao sam da će biti u stanju da moj problem apstraktno razmotri, ne zadržavajući se na manjkavosti mojih primera, kao što su to radili moji prijatelji.

Kad smo mi deca hteli da razgovaramo s ocem, određivao nam je termin za razgovor, kao svojim studentima. Radio je kod kuće i odlazio na univerzitet samo kad bi držao predavanja ili seminare. Kolege i studenti koji su s njim želeli da razgovaraju dolazili su mu u kuću. Sećam se studenata koji su u našem hodniku stajali oslonjeni na zid i čekali da dođu na red, neki čitajući, neki razgledajući vedute gradova po zidovima hodnika, neki zagledani ispred sebe, ali su svi ćutali i otvarali usta samo da bi nam zbunjeno otpozdravili kad prođemo pored njih. Mi, naravno, nismo morali da čekamo u hodniku kad bismo s njim imali dogovoreni razgovor. Ali smo i mi u zakazano vreme kucali na vrata njegove radne sobe, a on bi nas pozvao da uđemo.

Sećam se dve radne sobe mog oca. Prozori prve, u kojoj je Hana prelazila prstom po redovima knjiga, gledali su na ulicu i zgrade. Prozori druge sobe gledali su na dolinu Rajne. Kuća u koju smo se preselili početkom šezdesetih i u kojoj su moji roditelji ostali da žive kad smo mi odrasli, bila je iznad grada, na brežuljku. Ni ovde, kao ni u prvoj sobi, prozori nisu širili prostor prema svetu, već su odsecali

delove sveta i prikazivali ih na zidu kao slike. Radna soba mog oca bila je čaura u kojoj su knjige, papiri, misli, dim cigarete i lule stvorili sistem odnosa različit od onog u spoljnjem svetu. Bili su mi istovremeno prisni i strani.

Otac me je pustio da iznesem problem, u apstraktnoj verziji i s primerima. „To je u vezi sa procesom, je l' tako?” U isti mah je, međutim, odmahnuo glavom da mi pokaže da ne očekuje odgovor, da ne želi da me saleće pitanjima, niti da sazna bilo šta što nisam spreman da kažem. Potom je sedeo, nakrivljene glave, s rukama na naslonima stolice, i razmišljao. Nije gledao u mene. Posmatrao sam ga, njegovu sedu kosu, kao i obično loše izbrijene obraze, duboke bore između očiju i od krajeva nosa do uglova usta. Čekao sam.

Kad je govorio, počeo bi izdaleka. Objašnjavao mi je šta znače ličnost, sloboda i dostojanstvo, učio me da čoveka treba posmatrati kao subjekt, a ne tretirati kao objekt. „Zar se ne sećaš kako si se kao mali bunio kad je mama tvrdila da zna bolje od tebe šta je za tebe dobro? Dokle to sme da se radi i s decom, već je veliki problem. Filozofski problem, ali filozofija ne vodi računa o deci. Prepustila ih je pedagogiji, koja ih ne podiže kako treba. Filozofija je zaboravila decu”, osmehnuo mi se, „zauvek ih zaboravila, a ne samo nakratko kao javas.”

„Ali...”

„Ali kad je o odraslima reč, ne vidim opravdanja da se prednost da onome što neko drugi misli da je za njih dobro, a ne onome što sami smatraju dobrim za sebe.”

„Ni u slučajevima kada bi oni zbog toga kasnije bili srećni?”

Odmahnuo je glavom. „Ne govorimo o sreći, nego o dostojanstvu i slobodi. Još kao mali dečak znao si da to razlikuješ. Nije te tešilo to što je mama uvek bila u pravu.”

Danas se rado sećam tog razgovora s ocem. Bio sam ga zaboravio sve dok, posle njegove smrti, nisam počeo da po talogu uspomena tragam za lepim susretima, doživljajima i iskustima koje sam s njim imao. Kad bih ih našao, posmatrao sam ih zadivljen i srećan. Tada sam, međutim, isprva bio zbunjen očevom mešavinom apstrakcije i očiglednosti. Ali konačno sam na osnovu onoga što je rekao zaključio da ne moram da razgovaram sa sudijom, da čak ne bih smeo s njim da razgovaram, i osetio olakšanje.

Otac je to primetio. „Dopada ti se, dakle, filozofija?”

„Tja, nisam znao da li u situaciji koju sam opisao treba nešto činiti, a pretpostavka da treba nije me baš usrećivala, ali kad sad ispada da čak i ne bi smelo,

to mi...” Nisam znao šta da kažem. To mi donosi rasterećenje? Umirenje? To mi prija? Nije zvučalo kao da ima veze s moralom i odgovornošću. To mi se čini ispravnim rešenjem - zvučalo je moralno i odgovorno, ali nisam mogao da ispravnim rešenjem nazovem nešto što me je samo rasterećivalo.

„Prija?” predložio je otac.

Klimnuo sam glavom i istovremeno slegao ramenima.

„Ne, nema prijatnog rešenja za tvoj problem. Naravno da treba delati ukoliko je situacija koju opisuješ pripala tebi u odgovornost ili si za nju preuzeo odgovornost. Kada se zna šta je dobro za onog drugog kao i da on pred tim zatvara oči, treba pokušati otvoriti mu oči. Treba mu prepustiti poslednju reč, ali treba razgovarati s njim, s njim a ne iza njegovih leđa sa nekim drugim.”

Razgovarati s Hanom? Šta bih joj rekao? Da sam prozreo njenu laž? Da vidim da je spremna da ceo život žrtvuje zbog te glupe laži? Da laž nije vredna te žrtve? Da bi trebalo da se bori za to da ne ostane u zatvoru duže no što mora, da bi potom mogla da još mnogo toga započne sa svojim životom? Ali šta da započne? Mnogo, nešto ili malo, to nije bilo posredi, već pitanje - šta je uopšte mogla da započne? Da li sam smeo da joj oduzmem laž njenog života, a da joj ne otvorim perspektivu za život? Nisam mogao da zamislim nikakvu dugoročnu, a nisam znao kako da se suočim s njom i da joj kažem da je u redu već i to što će se, s obzirom na ono što je uradila, njena perspektiva kratkoročno i srednjoročno zvati zatvor. Nisam znao kako da se suočim s njom i da joj bilo šta kažem. Nisam znao kako da se uopšte suočim s njom.

Pitao sam oca: „A šta ukoliko s njim ne može da se razgovara?”

Pogledao me je sa sumnjom u očima, a i ja sam znao da je to pitanje izvan same stvari. Nije imalo šta više da se moralizira. Ostalo je još samo da se odlučim.

„Nisam mogao da ti pomognem.” Otac je ustao, a i ja s njim. „Ne, ne moraš da ideš, to mene bole leđa.” Stajao je povijen, rukama je pritisnuo krsta. „Ne mogu da kažem da mi je žao što ne mogu da ti pomognem. Kao filozof, mislim, jer si me kao filozofa i pitao. Kao ocu mi je iskustvo, da ne mogu da pomognem svojoj deci, nepodnošljivo - to mi možeš verovati.”

Čekao sam, ali on više nije ništa rekao. Smatrao sam da je izabrao lakši put; znao sam kad je za nas trebalo više da se pobrine i kako je mogao više da nam pomogne. Onda sam pomislio da to verovatno i on sam zna i da mu je sigurno teško. Ali bilo kako bilo, nisam mogao ništa da mu kažem. Zbunio sam se i imao osećaj da se i on zbunio.

„Pa, onda...”

„Možeš da dođeš u svako doba.” Otac me je pogledao. Nisam mu verovao i klimnuo sam glavom.

13

U junu je sud otputovao na dve nedelje u Izrael. Tamošnje saslušanje trajalo je svega nekoliko dana. Sudije i tužioci povezali su međutim pravni s turističkim ciljem - Jerusalim i Tel Aviv, Negev i Crveno more. To je sa stanovišta službe, godišnjih odmora i troškova sigurno bilo u redu. I pored toga, smatrao sam to bizarnim.

Planirao sam da se tokom te dve nedelje potpuno posvetim studijama. Ali nije ispalo onako kako sam nameravao i planirao. Nisam mogao da svoju pažnju usredsredim na učenje, ni na profesore, ni na knjige. Misli su mi neprekidno lutale i gubile se među slikama.

Video sam Hanu pored crkve u plamenu, s tvrdim licem, u crnoj uniformi i s jahaćim bičem u ruci. Tim bičem upisuje krugove u snegu i udara po sari čizme. Video sam je kako joj čitaju. Sluša pažljivo, ne postavlja pitanja, ne stavlja primedbe. Posle sata čitanja saopštava čitačici da će sutra ujutru biti transportovana u Aušvic. Čitačica, slabašno stvorenje crne, zapuštene kose i kratkovidih očiju, počinje da plače. Hana udara rukom o zid, ulaze dve žene, i one su logorašice u prugastim odelima, pa čitačicu izvlače napolje. Video sam Hanu kako ide kroz logor, kako ulazi u barake i nadgleda građevinske radove. Sve radi s istim tvrdim licem, hladnim očima i stisnutim usnama, a logorašice saginju glave, nadvijaju se nad posao, povlače ka zidu, utiskuju u zid, htele bi da nestanu u zidu. Ponekad bi se postrojilo mnogo logorašica, ili bi trčale ovamo-onamo, ili se svrstavale u kolonu, ili marširale, a Hana stoji između njih i uzvikuje komande, njeno lice se izobličilo od vikanja, zamahuje bičem. Video sam kako toranj udara o krov crkve, kako lete varnice i čuo očajanje žena. Video sam zgarište crkve u izmaglici sledećeg jutra.

Pored tih slika video sam i druge. Hana koja u kuhinji navlači čarape, koja pored kade pridržava rašireni peškir, koja se vozi biciklom dok joj suknja leprša, koja stoji u radnoj sobi mog oca, koja igra pred ogledalom, koja na bazenu gleda prema meni, Hanu koja me sluša, razgovara sa mnom, osmehuje mi se, vodi ljubav

sa mnom. Muka je bila kad bi se te slike pomešale. Hana koja vodi ljubav sa mnom, a oči joj hladne i usta stisnuta, koja me bez reči sluša dok čitam, a zatim udara rukom o zid, kojoj je lice izobličeno dok govori sa mnom. Najgori su bili oni sni u kojima me je tvrda, zapovednička Hana seksualno uzbuđivala i iz kojih sam se budio s čežnjom, stidom i zgražavanjem. I strahom - ko sam ja zapravo?

Znao sam da su slike o kojima sam fantazirao bedni klišeji. Nisu bile pravedne prema Hani koju sam poznavao. I pored toga bile su veoma sugestivne. Uspevale su da razore Hanine slike kojih sam se sećao i stapale su se sa slikama logora u mojoj glavi.

Kada danas mislim na te godine, primećujem koliko je malo bilo stvarnog uvida, koliko malo slika koje su predočavale život i smrt u logorima. Od Aušvica smo poznavali ulaznu kapiju s natpisom, drvene pritke na višespratnim ležajevima, gomile kose, naočara i kofera, od Birkenaua - ulaznu kapiju s kulom, bočna krila i prolaz za vozove, a od Bergen-Belzena brda leševa koja su saveznici oslobađajući logor našli i fotografisali. Znali smo neke izveštaje logoraša, ali mnogi od tih izveštaja, prvobitno objavljeni odmah posle rata, tek su osamdesetih ponovo bili štampani i u međuvremenu ih nije bilo u programima izdavača. Danas ima toliko knjiga i filmova, pa je svet logora postao deo zajedničke predstave o svetu, one koja upotpunjuje stvarni zajednički svet.

Mašta se u njemu dobro snalazi, a nakon serije *Holokaust* i filmova *Sofijin svet* i, posebno, *Sindlerova lista* slobodno se kreće kroz njega i ne samo da ga predočava, već ga i dopunjuje i ukrašava. Tada se mašta jedva micala; smatrala je da njeno kretanje, ne dolikuje potresenosti na koju je obavezivao svet logora. Posmatrala je i posmatrala onih nekoliko slika koje su stigle posredstvom savezničkih fotografija i izveštaja logoraša sve dok se te slike nisu okamenile u klišeje.

14

Odlučio sam da otputujem. Da je bilo moguće otići u Aušvic od danas do sutra, to bih uradio. Dobijanje vize trajalo je, međutim, nedeljama. Otišao samzato u Štruthof, u Elzasu. Bio je to najbliži koncentrancioni logor. Nikada nisam video nijedan. Hteo sam kliše da izgonim stvarnošću.

Stopirao sam. Sećam se vožnje u kamionu s vozačem koji je ispijao pivo za pivom i u jednom mercedesu koji je vozio čovek u belim rukavicama. Posle Strazbura sam imao sreću; kola su išla do Širmeka, gradića blizu Štruthofa.

Kad sam rekao vozaču kuda sam pošao, ućutao je. Pogledao sam ga, ali nisam uspeo da s njegovog lica pročitam zašto je zanemio usred živog razgovora. Bio je srednjih godina, upalih obraza, s tamnocrvenim belegom ili tragom opekotine na desnoj slepoočnici, uredno podšišane crne kose zalizane češljem. S pažnjom je gledao u put pred sobom.

Pred nama zatalasani rubovi Vogeza. Vozili smo kroz vinograde, širokom dolinom koja se blago penjala. Levo i desno padine obrasle mešovitom šumom, tu i tamo poneki kamenolom, neka fabrika ozidana ciglom s talasastim krovom, stari sanatorijum, velika vila s mnogo kula okružena visokim drvećem. Pratile su nas železničke šine koje su bile čas zdesna, čas sleva.

Onda je ponovo progovorio. Pitao me je zašto idem u Štruthof, pa sam mu ispričao o suđenju i o tome kako nemam pravi uvid.

„Aha, hteli biste da razumete kako su ljudi mogli da rade tako strašne stvari.” Zvučao je pomalo ironično. Ili je to možda bila ona boja koju glasu i načinu govora daje dijalekat. Nastavio je pre nego što sam uspeo da odgovorim. „Šta biste zapravo hteli da razumete? Da se ubija iz strasti, iz ljubavi ili mržnje, zbog časti ili osvete, to razumete?”

Klimnuo sam glavom.

„Razumete i da čovek može da ubije da bi bio bogat ili moćan? Da se ubija u ratu i u revoluciji?”

Ponovo sam klimnuo glavom. „Ali...”

„Ali oni, koji su ubijani u logoru, nisu onima što su ih ubijali ništa učinili. Jeste li to hteli da kažete? Hteli ste da kažete da nije bilo razloga za mržnju i da nije bio u pitanju rat?”

Nisam hteo ponovo da klimnem glavom. To što je govorio bilo je u redu, ali ne i kako je govorio.

„U pravu ste, nije bilo u ratu i nije bilo razloga za mržnju. Ali ni dželat ne mrzi onoga koga pogubljuje, a ipak ga pogubljuje. Zato što mu je naređeno? Mislite da to radi zato što mu je naređeno? I mislite da ja to sad pričam o naredbama i poslušnosti, da su ljudima u logorima izdavana naređenja i da su morali da slušaju?” Prezrivo se nasmejao. „Ne, ne pričam o naredbama i poslušnosti. Dželat ne izvršava naredbe. On radi svoj posao, ne mrzi one koje pogubljuje, ne sveti im se, ne ubija ih jer su mu na putu, ili mu prete, ili ga napadaju. Potpuno je ravnodušan prema njima. Toliko je ravnodušan da mu je svejedno da li ih ubija ili ne.”

Pogledao me je. „Nema ‘ali’? Hajde, kažite da čovek ne sme da bude tako ravnodušan prema drugom čoveku. Zar to niste učili? Solidarnost sa svima u ljudskom obličju? Dostojanstvo čoveka? Strahopoštovanje pred životom?”

Bio sam ogorčen i bespomoćan. Tražio sam reč, rečenicu koja će to što je rekao izbrisati i zapuši mu usta.

„Video sam jednom”, nastavio je, „fotografiju sa streljanja Jevreja u Rusiji. Jevreji čekaju goli u dugačkom redu, neki stoje na rubu jame, a iza njih su vojnici s puškama koji im pucaju u zatiljak. To se dešava u kamenolomu, a iznad Jevreja i vojnika, na nekakvom ispustu u zidu, sedi oficir, klata nogama i puši cigaretu. Gleda pomalo mrzovoljno. Možda misli da se posao ne odvija dovoljno brzo. Na licu mu se, međutim, vidi i da je zadovoljan, da čak uživa, verovatno zbog toga što se dnevni program ipak ispunjava i što će se njegov radni dan uskoro završiti. On ne mrzi Jevreje. On nije...”

„Jeste li to bili vi? Jeste li sedeli na ispustu i...”

Zaustavio je kola. Bio je skroz pobledeo, a beleg na njegovoj slepoočnici se žario. „Napolje!”

Izišao sam. Tako je okrenuo kola da sam morao da odskočim u stranu.

Čuo sam ga kako preseca još nekoliko krivina. Onda je zavládala tišina.

Nastavio sam putem uzbrdo. Pored mene nije prošao nijedan auto, niti mi je neki dolazio u susret. Čuo sam ptice, vetar u drveću, kadkad i žubor potoka. Za četvrt sata stigao sam u koncentracioni logor.

15

Nedavno sam ponovo bio tamo. Bila je zima, jasan, hladan dan. Šuma je iza Širmeka bila pod snegom, stabla belo napuderisana i tle prekriveno belinom. Teren koncentracionog logora, uzdužni prostor na ukošenoj planinskoj zaravni odakle se prostirao pogled na Vogeze, beleo se pod jasnim suncem. Sivkastoplava boja kojom su bile obojene dvospratne i trospratne stražarske kule i jednospratne barake, prijatno je odudarala od snega. Naravno, bila je tu i kapija ojačana žicom na kojoj je pisalo „Konzentracioni logor Štruthof-Nacvajler” i oko logora ograda od dva reda bodljikave žice. No, pod blistavim snežnim pokrivačem, teren na kome su se ranije tiskale baraka do barake, a sad ih je ostalo samo nekoliko, nije ličio na logor. Mogla je to da bude padina za sankanje dece koja u prijatnim brvnarama s ljupkim prozorima izdijeljenim na kvadrate provode zimski raspust i upravo su ih pozvali unutra, na kolače i toplu čokoladu.

Logor je bio zatvoren. Lutao sam naokolo po snegu i okvasio noge. Osmotrivši čitav prostor, prisećao sam se svoje prve posete kako sam se spuštao stepenicama između zidanih temelja srušenih baraka. Sećao sam se peći krematorijuma koje su tada mogle da se vide u jednoj od baraka, i neke druge barake sa ćelijama. Sećao sam se svog tadašnjeg neuspelog pokušaja da predočim sebi logor pun ljudi, zatvorenike, čuvare, patnju. Svojski sam se trudio, gledao baraku preda mnom, zatvarao oči i nizao baraku za barakom. Jednu baraku sam premerio, izračunao prema prospektu koliko je ljudi primala i zamišljao kako je u njoj bilo tesno. Saznao sam da su stepenice između baraka služile i kao zborna mesto, koje sam ispunjavao kolonama leđa dok sam gledao odozdo prema gornjem kraju logora. Sve je, međutim, bilo uzalud i praćeno osećanjem da sam žalosno, postidjuće zatajio. Pri povratku sam otkrio, podosta udaljenu nizbrdo, jednu malu kuću preko puta nekakvog restorana, na kojoj je pisalo da je tu bila gasna komora. Okrečena u belo, s okvirima od peščanika na vratima i prozorima, mogla je da bude ambar ili šupa, ili kuća za poslugu. Bila je zatvorena. Da li sam ušao prilikom prve posete, ili ne, više nisam mogao da se setim.

Ni ovog puta nisam izišao iz kola. Sedeo sam neko vreme sa upaljenim motorom i gledao. Onda sam nastavio da vozim.

Vozeći kroz elzaska sela na povratku mi je isprva bilo nelagodno da unaokolo tražim restoran da bih ručao. Ali ta nelagodnost nije poticala iz pravog osećanja, već iz unapred stvorene predstave o tome kako čovek treba da se oseća nakon posete koncentracionom logoru. I sam sam to shvatio, slegao ramenima i u jednom selu u podnožju Vogeza našao restoran „Au Petit Garçon”. Sa stola sam mogao da vidim celu dolinu. „Dečko”, tako me je zvala Hana.

Prilikom prve posete obilazio sam prostor koncentracionog logora do zatvaranja. Potom sam seo ispod spomenika podignutog povrh logora i odozgo gledao u logor. Osećao sam prazninu u duši, kao da je pravu sliku trebalo da tražim u sebi, a ne ispred sebe, a u meni je nije bilo.

Onda se smrklo. Čekao sam čitav sat dok me vozač nekog malog, otvorenog kamiona nije pustio da sednem pozadi i odvezao me do susednog sela. Odustao sam od namere da se istog dana vratim kući. Našao sam jeftinu sobu u nekoj seoskoj gostionici i u restoranu pojeo tanku šniclu s pomfritom i graškom.

Za susednim stolom četvorica su igrala karte. Vrata su se otvorila i neki omanji stariji čovek ušao je bez pozdrava. Nosio je kratke pantalone i imao jednu drvenu nogu. Za šankom je tražio pivo. Okrenuo je leđa i zatiljak svoje nesrazmerno velike, ćelave glave stolu za kojim su se igrale karte. Kartaroši su spustili karte, posegli za opušcima u pepeljari i počeli da ga gađaju, pogađajući. Čovek za šankom je mahao rukama oko potiljka, kao da tera muve. Keiner mu je doneo pivo. Niko ništa nije govorio.

Nisam više mogao to da gledam, skočio sam i prišao susednom stolu.

„Prestanite!” Drhtao sam od negodovanja i besa. U tom trenutku čovek je poskakujući došepao do stola, počeo nešto da petlja oko noge koja mu se iznenada našla u rukama, zatim je njome tako snažno lupio po stolu da su čaše i pepeljare zaigrale i najzad se sručio na slobodnu stolicu.

Pri tom se smejaio skičeći bezubim ustima, a ostali su se smejali zajedno s njim, tresli se od pivskog smeha. „Prestanite”, cerekali su se pokazujući na mene, „prestanite!”

Te noći je oko kuće tutnjio vetar. Nije mi bilo hladno, niti su jauci vetra, pucketanje grana pod prozorom i udaljeno kloparanje nekog prozorskog kapka bili tako glasni da ne bih zbog njih mogao da spavam. Ali iznutra sam bivao sve uznemireniji, dok najzad nisam počeo da se tresem celim telom. Osećao sam strah,

ne od očekivanog zlokobnog događaja, već kao telesno stanje. Ležao sam, slušao vetar, osećajući olakšanje kad bi postajao blaži i tiši i strepnju kad bi dobijao u snazi, i nisam znao kako ću narednog dana uopšte moći da ustanem, da produžim autostopom do kuće, kako ću nastaviti da studiram i jednog dana imati posao, ženu i decu.

Hteo sam istovremeno i da razumem i da osudim Hanin zločin. Bio je, međutim, suviše strašan da bi mi to pošlo za rukom. Kad bih pokušavao da ga razumem, imao sam osećaj da ga ne osuđujem onako kako zapravo zaslužuje.

Kad bih ga osuđivao kako zaslužuje, nije ostajalo mesta za razumevanje. Ali ja sam hteo da razumem Hanu; odustajanje od pokušaja da je razumem bilo bi ponovo izdaja. Nisam mogao sa svim tim da iziđem na kraj. Hteo sam da budem otvoren i za razumevanje i za osudu. Ali to nije bilo moguće.

Sutradan je ponovo bio prekrasan letnji dan. Stopiranje je išlo lako i za nekoliko sati bio sam kod kuće. Išao sam kroz grad kao da sam dugo izbivao van njega; ulice, kuće i ljudi izgledali su mi strano. Ali tud svet koncentracionog logora zbog toga mi nije postao bliži. Utisci iz Štruthofa priključili su se onim malobrojnim slikama iz Aušvica, Birkenaua i Bergen-Belzena koje sam već imao, i okamenili se zajedno s njima.

16

Onda sam, ipak, otišao kod predsedavajućeg sudije. Da odem kod Hane, to nisam uspeo sebe da nateram. Ali bilo mi je nepodnošljivo i da ništa ne učinim.

Zašto nisam uspeo sebe naterati da razgovaram s Hanom? Napustila me je i obmanula, nije bila ono biće koje sam u njoj video ili joj svojom maštom pridodao. I šta sam ja njoj uopšte bio? Mali čitač, koga je koristila, mali suložnik, pomoću koga je dolazila do naslade? Da li bi i meni sledovao gas ako ne bi mogla da me ostavi, a da je ipak želela da me se oslobodi?

Zašto mi je bilo nepodnošljivo da ništa ne učinim? Sebi sam govorio da moram da sprečim pogrešnu osudu. Da moram da se postaram da, bez obzira na laž u Haninom života, pravda bude zadovoljena, pravda, da tako kažem, za i protiv Hane. Nije mi, međutim, uistinu bilo do pravde. Nisam mogao da tek tako prepustim Hanu, kakva god da je bila ili htela da bude. Morao sam nešto da preduzmem, utičem i delujem na bilo koji način, ako ne direktno, onda indirektno.

Predsedavajući sudija je znao za grupu s našeg seminara i rado je pristao da me posle jednog suđenja primi na razgovor. Zakucao sam na vrata. Ljubazno me je pozvao da uđem, pozdravio i rekao mi da sednem na stolicu ispred pisaćeg stola. On je, u košulji, sedeo s druge strane stola. Toga mu je bila prebačena preko naslona i rukohvata jedne stolice; kad je trebalo, u nju se uvlačio, a posle puštao da sklizne s njega. Delovao je opušteno, kao čovek koji je ispunio svoj dnevni program i time je zadovoljan. Iritiran izraz, iza koga se tokom rasprave krio, zamenilo je prijatno, inteligentno, bezazleno lice službenika. Časkao je bez prekida i raspitivao se za razne stvari. Šta naša grupa misli o postupku, šta profesor namerava sa zapisnicima, u kom smo semestru, u kom sam ja semestru, zašto studiram pravo i kad ću da diplomiram. Ne bih nikako smeo da zakasnim s prijavom diplomskog.

Odgovarao sam na sva pitanja. Onda sam ga slušao dok je pričao o svom studiranju i svojim ispitima. Sve je obavio baš kako treba. Blagovremeno je i s

uspehom položio sve vežbe, seminare, ispite. Voleo je svoj posao pravnika i sudije, i kada bi ponovo trebalo da bira, isto bi odabrao.

Prozor je bio otvoren. S parkirališta se čula lupa vrata i brundanje motora. Slušao sam udaljavanje automobila dok se ne bi utopili u saobraćajnu vrevu. Onda je prazno parkiralište preplavila graja dečije igre. Ponekad bi sasvim jasno odjeknula neka reč: neko ime, psovka, dozivanje.

Sudija je ustao i pozdravio se sa mnom. Mogu slobodno ponovo da navratim ako budem imao još pitanja. Ili ako mi je potreban neki savet u vezi sa studijama. A naša grupa bi trebalo da ga upozna sa svojim ocenama postupka.

Koraćao sam praznim parkiralištem. Neki stariji dečak uputio me je kako da stignem do stanice. Društvo s kojim sam se obično vozio kući već je bilo otišlo, pa sam morao natrag vozom. Bio je to spor, vikendaški voz koji je stajao na svakoj stanici, ljudi su ulazili i izlazili, a ja sam sedeo pored prozora, okružen razgovorima i mirisom saputnika koji su se smenjivali. Napolju su promicale kuće, ulice, automobili, drveće, a u daljini planine, zamkovi i kamenolomi. Sve sam opažao, ali ništa nije doticalo moja osećanja. Nisam više bio povređen time što me je Hana ostavila, obmanula i iskoristila. Nisam više osećao ni obavezu da za nju nešto učinim. Obamrlost, s kojom sam pratio užase iznete na raspravi, zahvatila je i osećanja i misli što su me opsedale poslednjih nedelja. Bilo bi preterano reći da me je to radovalo. Osećao sam, međutim, da je to u redu. Da mi omogućava da se vratim svojoj svakodnevnici i životu u njoj.

17

Krajem juna saopštena je presuda. Hana je osuđena doživotno. Ostale su dobile oročene kazne.

Sudnica je bila puna kao na početku procesa. Sudski službenici, studenti sa mog i lokalnog univerziteta, jedan razred učenika, domaći i inostrani novinari i radoznalci bez kojih ne može da prođe nijedno suđenje. Bilo je bučno. Isprva niko nije obraćao pažnju na optužene kada su ih uveli. Zatim su prisutni začutili. Prvo su utihnuli oni napred, koji su sedeli blizu optuženih. Gurkali su svoje susede i okretali se prema redu iza sebe. „Pa gledajte sad!” šaputali su, a oni kojima je to rečeno su se umirili, pa su i oni počeli da gurkaju svoje susede, okretali se prema redu iza sebe i šaputali: „Pa gledajte sad!” Konačno je u sudnici zavladała potpuna tišina.

Ne znam da li je Hana znala kako izgleda, da li je možda htela da tako izgleda. Bila je u crnom kostimu i beloj bluzi, a zbog kroja kostima i kravate koju je nosila preko bluže, izgledala je kao da je u uniformi. Nikad nisam video uniformu žena koje su radile za SS. Ali sam verovao, poput ostalih koji su sedeli u publici, da je pred nama i uniforma i esesovka koja je učinila sve ono za šta je Hana bila optužena.

Ponovo se začuo šapat u publici. Mnogi su bili primetno uzbuđeni. Smatrali su da se Hana ruga i postupku, i presudi, a i njima koji su došli da čuju presudu. Postajali se sve glasniji, a neki su i dobacivali Hani ono što misle o njoj, dok sudije i porotnici nisu ušli u salu i dok predsedavajući, iritirano pogledavši u Hanu, nije saopštio presudu. Hana je saslušala stoječki, uspravljena i ne mičući se. Kad je došlo na red obrazloženje presude, sela je. Nisam odvajao pogled od njene glave i njenog potiljka.

Čitanje obrazloženja potrajalo je nekoliko sati. Kad je, po završetku rasprave, došlo vreme da odvedu optužene, čekao sam da vidim da li će me Hana pogledati. Kao i uvek, sedeo sam na istom mestu. No ona je gledala pravo ispred sebe i kroz sve što bi pogledom dotakla. Nadmenim, povređenim, izgubljenim i beskrajno

umornim pogledom. Pogledom koji ništa i nikoga ne želi da primeti.

Treći deo

1

Leto posle procesa proveo sam u čitaonici univerzitetske biblioteke. Dolazio sam kad bi se čitaonica otvarala i odlazio kad se zatvarala. Preko vikenda sam učio kod kuće. Učio sam tako predano, tako opsednuto, da su osećanja i misli, obamrli za vreme procesa, takvi i ostali. Izbegavao sam kontakte. Iselio sam se iz kuće i iznajmio sobu. Ono malo poznanika koji bi započinjali sa mnom razgovor u čitaonici ili u bioskopu, gde sam povremeno odlazio, odbijao sam hladnim držanjem.

Moje ponašanje se nije bitno promenilo ni za vreme zimskog semestra. Uprkos tome, pozvali su me da božićne praznike provedem s grupom studenata u nekakvoj skijaškoj kolibi. I samog sebe sam začudio prihvatanjem poziva.

Nisam bio neki naročit skijaš. Voleo sam, međutim, da skijam i vozio dovoljno brzo da bih mogao da pratim i dobre skijaše. Ponekad bih na spustovima, kojima nisam bio dorastao, zapravo rizikovao da se zakucam u sneg i polomim. To sam svesno radio. Drugog rizika, koji se pokazao opasnijim, nisam uopšte bio svestan.

Nikad mi nije bilo hladno. Dok su ostali skijali u džemperima i jaknama, ja sam skijao u košulji. Moje društvo je zbog toga zabrinuto vrtelo glavama i opominjalo me. Opomene nisam shvatao ozbiljno. Jednostavno nisam osećao hladnoću. Kad sam počeo da kašljem, pripisao sam to austrijskim cigaretama. Kad sam dobio temperaturu, uživao sam u tom stanju. Bio sam slab i istovremeno lak, a čulni opažaji su bili prijatno prigušeni, meki kao vata, razliveni. Lebdeo sam.

Onda je temperatura porasla, pa su me odveli u bolnicu. Po izlasku iz bolnice, moja obamrlost je nestala. Sva pitanja, strahovi, optužbe i samooptužbe, sav užas i bol probuđeni tokom procesa, a potom zatumljeni, ponovo su se pojavili i ostali ovog puta. Ne znam kako glasi objašnjenje lekara kada se neko ne smrzava, a trebalo bi da se smrzava. Prema dijagnozi koju sam samom sebi postavio, moje telo je moralo potpuno da obamre, da bih mogao da se otrgnem iz obamrlosti, da se nje oslobodim.

Kad sam završio studije i prijavio državni ispit, počelo je leto studentskog pokreta. Zanimali su me istorija i sociologija, a zbog ispita sam još uvek provodio dosta vremena na univerzitetu i bio obavešten o svemu što se događa. Bio sam obavešten, ali ne i uključen - prema visokom školstvu i njegovim reformama bio sam podjednako ravnodušan kao prema Vijetkongu i Amerikancima. Treća, glavna tema studentskog pokreta, naime suočavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću, toliko me je udaljavala od ostalih studenata da nisam hteo da s njima agitujem i demonstriram.

Ponekad mislim da suočavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću nije bilo razlog, već samo izraz generacijskog sukoba, one prave pokretačke snage studentskog pokreta. Očekivanja roditelja, kojih svaka generacija mora da se oslobodi, naprosto su skinuta s dnevnog reda time što su ti roditelji za vreme Trećeg rajha, pa čak i posle njegove propasti, zakazali. Kako su oni koji su počinili nacionalsocijalističke zločine, ili ih posmatrali, ili od njih skretali pogled, ili nakon 1945. tolerisali među sobom zločince, čak ih i prihvatili, mogli išta da kažu svojoj deci? Nacionalsocijalistička prošlost se, doduše, ticala i dece koja svojim roditeljima ništa nisu mogla ili htela da zamere. Za njih je suočavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću bilo ne oblik generacijskog sukoba, već suština problema.

Koliko god da se kolektivna krivica može ili ne mora moralno i pravno prihvatati - za generaciju studenata kojoj sam pripadao ta krivica je bila doživljena realnost. Nije se ticala samo onoga što se događalo u Trećem rajhu. To što su po jevrejskim grobljima ispisivani kukasti krstovi, što je toliko mnogo starih nacista napravilo karijeru u sudovima, raznim upravama i na univerzitetu, što Savezna Republika Nemačka nije priznavala Izrael, što se o emigraciji i otporu manje znalo i pisalo nego o životu u uslovima prilagođavanja - sve nas je to ispunjavalo stidom, čak i kad smo mogli da prstom ukažemo na krivce. Upiranje prsta na krivce nije oslobađalo stida. Ali je savlađivalo patnju zbog stida. Pretvaralo pasivnu patnju, izazvanu stidom, u energiju, aktivnost, agresiju. A suočavanje s roditeljima opterećenim krivicom, posebno je uspešno ispunjavalo energijom.

Ja nisam imao na koga da ukažem prstom. To nisu mogli da budu moji roditelji jer njima nisam imao šta da predbacim. Pomama raščišćavanja prošlosti, zbog koje sam kao učesnik seminara o konc-logorima svojevremeno osudio oca na stub srama, prošla me je ostavivši mučan trag. Ono što su drugi u mom okruženju učinili i čime su se ogrešili bilo je, pak, neuporedivo manje strašno od onog što je uradila Hana. Zapravo je trebalo da prstom ukažem na Hanu. Ali taj podignuti prst je vodio i do mene. Ja sam je voleo. Ne samo da sam je voleo, nego sam je i izabrao. Pokušavao sam da kažem sebi da onda kad sam je izabrao nisam ništa znao o tome šta je učinila.

Pokušavao sam da uverim sebe da sam bio u stanju nevinosti, stanju u kome deca vole svoje roditelje. Ljubav prema roditeljima je, međutim, jedina ljubav za koju čovek nije odgovoran.

A možda jeste odgovoran i za tu ljubav. Zavideo sam tada studentima koji su se distancirali od svojih roditelja, a time i od čitave generacije počinitelaca, posmatrača i skrivača pogleda, onih koji su tolerisali i prihvatili. Savladali su time, ako ne svoj stid, ono bar patnju izazvanu stidom. Ali otkud taj likujućí doživljaj sopstvene ispravnosti koji sam kod njih tako često sretao? Kako neko može da oseća krivicu i stid, i da istovremeno optužuje druge s uverenjem da je sam potpuno ispravan? Da li je distanciranje od roditelja bilo samo retorika, puko dobovanje reči, buka koja je trebalo da sakrije da su ljubavlju prema roditeljima bili neopozivo upleteni u njihovu krivicu?

Tako sam kasnije razmišljao. Ni kasnije mi to nije donelo utehu. Kako je moglo da me uteši to što je moja patnja zbog ljubavi prema Hani unekoliko bila sudbina moje generacije, nemačka sudbina, od koje sam samo u manjoj meri uspevaó da se izuzmem, lošije da je prikrijem od ostalih. Bilo kako bilo, sigurno bi mi bilo lakše da sam mogao da osećam da pripadam svojoj generaciji.

2

Oženio sam se dok sam spremao državni ispit. Gertruda i ja smo se upoznali u skijaškoj kolibi, a kad su se ostali na kraju raspusta vratili kućama, sačekala je da me puste iz bolnice i povezla me sa sobom. I ona je bila pravica; učili smo zajedno, zajedno diplomirali i zajedno prijavili državni ispit. Uzeli smo se kad je zatrudnela.

Nisam joj ispričao o Hani. Kome je do priča, mislio sam, o bivšim vezama onog drugog, ukoliko sam nije njihovo ispunjenje. Gertruda je bila pametna, vredna i odana, i da smo živeli na seoskom gazdinstvu s mnogo posluge, mnogo dece, mnogo posla i malo ili nimalo vremena jedno za drugo, bio bi to ispunjen i srećan život. Živeli smo, međutim, u trosobnom stanu novogradnje u predgrađu, s našom ćerkom Julijom i Gertrudinim i mojim pripremama za državni ispit. Nisam prestajao da zajedništvo s Hanom poredim sa zajedništvom s Gertrudom i kad god bismo se Gertruda i ja zagrlili osećao sam da nešto nije u redu, da nije ona prava, da je nešto pogrešno u tome kako je dodirujem i osećam pod rukom, da njen miris i njen trag na mom jeziku nisu onakvi kakvi bi trebalo da budu. Mislio sam da će to proći. Nadao sam se da će proći. Hteo sam da se oslobodim Hane. Ali osećanje da nešto nije u redu nije prolazilo.

Razveli smo se kad je Julija imala pet godina. Oboje nismo mogli više, rastali smo se bez gorčine i ostali privrženi jedno drugom. Mučilo me je što smo Juliji uskratili sigurnost za kojom je vidno žudela. Kad je bilo prisnosti i sklada između Gertrude i mene, Julija je plivala kroz to kao riba uvodi. Bila je u svom elementu. Kad bi primetila napetost između nas, trčala je od jednog do drugog i uveravala nas da smo oboje dragi i da nas voli. Želela je malog brata i sigurno bi se radovala da je bilo i više dece. Dugo nije shvatala šta znači razvod i kad bih došao u posetu tražila je da ostanem kod njih, a tražila je i da Gertruda ide s njom kada je meni dolazila u goste. Na odlasku od njih, dok sam ulazio u kola, video bih je na prozoru kako tužno gleda i srce mi se cepalo. I ja sam osećao da to što smo joj uskraćivali nije bilo samo ispunjenje želje, već da je na to imala pravo. Prevarili smo je oduzevši joj njeno

pravo time što smo se rastali, a činjenica da smo to oboje učinili nije prepolovljavala krivicu.

Pokušavao sam da svoje kasnije veze bolje izaberem i postavim. Priznao sam sebi da žena koju biram mora bar malo na dodir i po načinu na koji se prepušta zagrljalju biti nalik Hani, da tragovi njenog mirisa i ukusa moraju biti slični Haninim da bi mi s njom bilo dobro. Tim drugima sam pričao o Hani. I o sebi sam im više pričao nego što sam ispričao Gertrudi; hteo sam da im pružim priliku da same nađu odgovor na ono što je u mom ponašanju i mojim raspoloženjima moglo da im izgleda čudno. Nisu, međutim, baš bile spremne da o tome mnogo slušaju. Sećam se Helen, američke teoretičarke književnosti, koja me je, dok sam pričao, bez reči milovala po leđima da me odobrovolji, bez reči je nastavljala da me miluje i kad bih prestao da govorim. Psihoanalitičarka Gezina je smatrala da treba da proradim svoj odnos prema majci. Zar i sam ne primećujem da mi se majka gotovo uopšte ne pojavljuje u priči? Hilke, zubarka, revnosno se raspitivala o vremenu pre no što smo se sreli, ali bi ubrzo zaboravila šta sam joj ispričao. Tako sam ponovo odustao od pričanja. Pošto se istinitost onoga o čemu se priča ogleda u onome šta se radi, pričanje može i da izostane.

3

Dok sam spremao rad za državni ispit, umro je profesor koji je organizovao seminar o koncentracionim logorima. Gertruda je u novinama naletela na čitulju. Sahrana je bila na Bergfridhofu. Zar neću da idem?

Nisam hteo. Sahrana je bila jednog četvrtka poslepodne, a tog i sledećeg prepodneva imao sam pismeni deo ispita. Osim toga, profesor i ja nikad nismo bili posebno bliski. Na sahrane nisam rado išao. A nisam hteo ni da se podsećam procesa.

No, bilo je kasno. Uspomena je bila probuđena i kad sam u četvrtak izišao s ispita, činilo mi se kao da imam sastanak s prošlošću koji ne smem da propustim.

Odvezao sam se tramvajem, što inače nisam činio. Već je to bio susret s prošlošću, kao povratak u neko mesto koje je čoveku bilo prisno, a koje je promenilo izgled. Dok je Hana radila kao kondukterka, tramvaji su imali dvoja ili troja kola s platformama na početku i kraju, istureni stepenik na platformi na koji je moglo da se skoči kad bi tramvaj već kretao, i konopac duž svih kola pomoću koga je kondukter zvonjavom davao znak za polazak. Leti su tramvaji vozili s otvorenim platformama. Kondukter je prodavao, bušio i kontrolisao karte, uzvikivao nazive stanica, objavljivao polazak, držao na oku decu koja su se gurala na platformama, svađao se s putnicima koji bi uskakali i iskakali za vreme vožnje i sprečavao ulaz kad bi kola bila puna. Bilo je veselih, šaljivih, ozbiljnih, džangrizavih i bahatih konduktera, a od njihove naravi ili raspoloženja zavisila je često i atmosfera u kolima. Jeste glupo, ali posle onog neuspelog iznenađenja koje sam hteo da priredim vožnjom za Švecingen i dalje sam strepeo od toga da ne uđem u kola u kojima je kondukterka Hana.

U tramvaju kojim sam se odvezao do Bergfridhofa nije bilo konduktera. Bio je hladan jesenji dan, s magličastim nebom bez oblaka i žutim suncem koje više nije grejalo i u koje se moglo gledati a da ne zaboje oči. Neko vreme sam tragao za grobom nad kojim se održavalo opelo. Brzao sam između starih nadgrobnih

spomenika ispod visokog, golog drveća. Sretao bih ponekog baštovana zaposlenog na groblju ili staricu s kantom za polivanje i baštenskim makazama. Bilo je veoma tiho, tako da sam iz daljine čuo pojanje na profesorovom grobu.

Zaustavio sam se po strani i posmatrao malu pratnju. Među prisutnima je bilo usamljenika i čudaka. Iz govora o profesorovom životu i delu moglo se naslutiti da se i on sam oslobodio društvenih stega, izgubio kontakt s društvom, otuđio se i izabrao samački život.

Prepoznao sam jednog od učesnika konc-seminara: diplomirao je pre mene, postao advokat, a posle se propio. Na sahranu je došao u dugom, crvenom mantilu. Oslovio me je kad se sve završilo, dok smo išli prema izlazu iz groblja. „Bili smo zajedno na seminaru, zar ne?”

„Tačno.” Rukovali smo se.

„Ja sam išao sredom na suđenja i ponekad bih te povezao kolima.” Smejao se.”Svakog dana si bio tamo, svakog dana svih onih nedelja. Priznaj sad, zašto?” Posmatrao me je dobroćudno i ispitivački, setio sam se da sam taj pogled zapazio još na seminaru.

„Taj proces me je posebno zanimao.”

„Posebno te je zanimao?” Ponovo se nasmejao. “Proces ili optužena u koju si stalno buljio? Ona koja je sasvim mogla da prođe. Nagađali smo šta je između vas dvoje, ali se niko nije usuđivao da te to i pita. Tada smo bili strahovito saosećajni i puni obzira. Je l’ se sećaš onog...?” Pomenuo je jednog od učesnika seminara, koji je mucao i vrskao, govorio puno i glupo, a mi smo ga slušali kao da su mu reči suvo zlato. Prešao je zatim na druge učesnike seminara, pričao o tome kakvi su nekad bili i šta sada rade. Mleo je bez prekida. Znao sam da će me na kraju još jednom pitati: „Dobro, i šta je stvarno bilo između tebe i te optužene?” Ali nisam znao šta treba da odgovorim, da li da poreknem, priznam, izvrdam.

Tako smo stigli do grobljanske kapije, tu mi je postavio pitanje. Jedan tramvaj je, međutim, upravo kretao sa stanice, pa sam uzviknuo „Zdravo”, potrčao za tramvajem kao da mogu da skočim na stepenik, trčao pored njega i udario dlanom o vrata, a onda se dogodilo ono na šta uopšte nisam računao, čemu se nisam ni nadao. Tramvaj je ponovo stao, vrata su se otvorila i ja sam ušao.

4

Posle državnog ispita trebalo je da se odlučim za neki posao. Nisam žurio; Gertruda je počela odmah da radi kao sudija i imala je pune ruke posla, pa smo bili srećni što sam mogao da ostanem u kući i čuvam Juliju. Kad je Gertruda prebrodila početne teškoće, a Julija pošla u obdanište, potreba da se odlučim počela je da me pritiska.

Donošenje odluke išlo je teško. Nisam video sebe ni u jednoj od uloga u kojima su se pravnici pojavljivali tokom procesa protiv Hane. Činilo mi se da je optuživanje podjednako groteskno pojednostavljivanje kao i odbrana, a da je suđenje tek najgrotesknije. Nisam sebe video ni kao službenika u organima uprave; dok sam pripremao državni ispit radio sam u upravi pokrajinskog veća čije su mi sobe, hodnici, mirisi i restorani za službenike bili sivi, sterilni i tužni.

Nije mi, stoga, preostalo mnogo pravničkih zanimanja i ne znam šta bih radio da mi profesor istorije prava nije ponudio mesto. Gertruda je to nazvala bekstvom, bekstvom od zadataka i odgovornosti koje postavlja život, i imala je pravo. Pobegao sam i osećao olakšanje što je moje bekstvo uspelo. Nije to zauvek, rekao sam i njoj i sebi; dovoljno sam mlad da posle nekoliko godina istorije prava mogu da se prihvatim nekog pravog pravničkog posla. Bilo je, međutim, zauvek. Posle prvog bekstva je usledilo drugo, kad sam s univerziteta prešao na jedan istraživački institut i tamo tražio i našao usku oblast u kojoj sam mogao da razvijam svoje zanimanje za istoriju prava, koje nikom nije bilo potrebno niti je ikom smetalo.

Bekstvo nije samo u tome da se odnekud ode, već i da se negde dođe. Prošlost u koju sam ušao kao istoričar prava nije bila manje životna od sadašnjosti. I nije tačno ono što neko sa strane možda misli da se punoća minulog života samo posmatra, a u punoći savremenog učestvuje. Baviti se istorijom znači graditi mostove između prošlosti i sadašnjosti, pratiti obe obale, i raditi na obema. Jedna od oblasti koje sam istraživao bilo je pravo u Trećem rajhu, i baš je tu bilo posebno očigledno kako i

prošlost i sadašnjost nišane istu životnu stvarnost. Bekstvo u ovom slučaju ne predstavlja bavljenje prošlošću, već isključivo usredsređivanje na sadašnjost i budućnost, slepo za utisnut pečat nasleđa s kojim moramo da živimo.

Time ne želim da prikrijem zadovoljstvo koje dugujem zaranjanju i u segmente prošlosti manje značajne za sadašnjost. Prvi put sam ga osetio dok sam radio na zakonima i nacrtima zakona iz doba prosvetiteljstva. Zasnivali su se na veri da je svet u osnovi ustrojen na dobar način i da se stoga može dovesti u valjan red. Usrećivalo me je da pratim kako su iz te vere nastajali paragrafi, kao svečani čuvari tog valjanog reda, i kako su se sastavljali u zakone koji su hteli da budu lepi i da svojom lepotom osvedoče svoju istinu. Dugo sam verovao da u istoriji prava ima napretka, tla je posredi razvoj koji vodi ka sve većoj lepoti i istini, racionalnosti i humanosti, uprkos strašnim promašajima i koracima unazad. Međutim, kad mi je postalo jasno da je ta vera puka himera, promenila se i moja slika toka istorije prava. U njemu jeste sve usmereno ka cilju, ali cilj do koga se stiže nakon svakojakih potresa, zastranjivanja i zaslepljenosti, zapravo je početak od koga se pošlo i od koga, tek što se stiglo, mora ponovo da se pođe.

U to vreme ponovo sam čitao *Odiseju* koju sam prvi put pročitao u školi, zapamtivši je kao priču o povratku kući. Ali to nije priča o povratku kući. Kako su Grci, koji su znali da se čovek ne može dva puta okupati u istoj reci, mogli da veruju u povratak kući? Odisej se nije vratio da bi ostao, već da bi ponovo otišao. *Odiseja* je priča o kretanju, istovremeno usmerenom ka cilju i besciljnom, uspešnom i uzaludnom. Zar je istorija prava nešto drugo?

5

Počeo sam s *Odisejom*. Čitao sam je posle razvoda sa Gertrudom. Noćima sam uspevao da spavam samo po nekoliko sati; ležao sam budan, kad bih upalio svetlo i uzeo knjigu oči bi počele da mi se sklapaju, a kad bih ostavio knjigu i ugasio svetlo, ponovo bih se rasanio. Zato sam čitao naglas. Tako mi se oči ne bi sklapale. A kako je u zbrkanim polubudnim razmišljanjima o mom braku, mojoj ćerki i mom životu, razmišljanjima prožetim sećanjima i snovima koja su se vrtela u bolnim krugovima, uvek dominirala Hana, čitao sam Hani. I to što sam čitao snimao sam za Hanu na kasetama.

Potrajalo je nekoliko meseci dok nisam poslao prve kasete. Isprva nisam hteo da šaljem u delovima, i čekao sam da snimim čitavu *Odiseju*. Onda sam se pitao da li će *Odiseja* Hani biti dovoljno zanimljiva, pa sam snimio i ono što sam posle nje čitao, Šniclerove i Čehovljeve priče. Potom sam odlagao trenutak kad je trebalo pozvati sud koji je osudio Hanu i saznati gde izdržava kaznu. Najzad sam prikupio i Haninu adresu u zatvoru nedaleko od grada u kome je proces održan i ona osuđena, kasetofon i kasete, numerisane redom, od Čehova, preko Šniclera do Homera. I napokon sam poslao paket s kasetofonom i kasetama.

Nedavno sam pronašao svesku u koju sam zapisivao šta sam sve tokom godina snimio za Hanu. Prvih dvanaest naslova je očigledno upisano istovremeno; mora da sam isprva samo čitao i čitao, pa tek posle primetio da, ukoliko ne budem beležio, neću uspeti da zapamtim šta sam već pročitao. Pored naslova upisanih kasnije nekad se nalazi datum, a nekad ne, no i bez toga znam da sam Hani prvi paket kasete poslao osme godine izdržavanja kazne, a poslednji osamnaeste. Te je godine prihvaćen njen zahtev za pomilovanjem.

Čitao sam Hani ono što bih i sam čitao. U početku, dok sam naglas čitao *Odiseju*, bilo mi je teško da se usredsredim i pratim tekst kao kad za sebe čitam. To se i primećivalo. Čitanje na glas je imalo i tu lošu stranu da je duže trajalo. No,

pročitano se zbog toga bolje utiskivalo u pamćenje. I danas se još ponečega jako dobro sećam.

Čitao sam naglas i stvari koje sam već znao i voleo. Do Hane je tako stiglo poprilično od Kelera i Fontanea, Hajnea i Merikea. Dugo se nisam usuđivao da počnem da čitam i poeziju, ali posle mi je to predstavljalo veliko zadovoljstvo i naučio sam napamet silne pesme koje sam joj čitao. Mogu i danas da ih izgovorim.

Naslovi iz sveske ukazuju na moje iskonsko poverenje u građansko obrazovanje. Ne sećam se da sam se ikad zapitao treba li da iskoračim i odem dalje od Kafke, Friša, Jonsona, Lenca i Ingeborg Bahman, pa da joj čitam i eksperimentalnu književnost u kojoj nisam prepoznavao priču i čije junake nisam voleo. Smatrao sam da eksperimentalna književnost eksperimentiše s čitaocima, a to nije bilo potrebno ni Hani ni meni.

Čitao sam joj i ono što sam počeo sam da pišem. Sačekao bih da izdiktiram rukom pisani tekst, da doteram verziju otkucanu mašinom i steknem utisak da je stvar gotova. Čitanje naglas je bilo prilika da proverim da li je taj utisak tačan. Ukoliko bi se pokazalo da nije, mogao sam da sve još jednom preradim i da preko stare snimim novu verziju. Ali u to se nisam rado upuštao. Hteo sam da čitanje na glas predstavlja kraj. Hana je tako postala instanca za koju bih još jednom pribrao svu svoju snagu, svu kreativnost, svu kritičku svest. Potom sam mogao da rukupis pošaljem izdavaču.

Onome što bih snimio na kaseti nisam dodavao nikakvu ličnu primedbu, nisam pitao Hanu kako joj je, nisam joj saopštavao ništa o sebi. Pročitao bih naslov, ime autora i zatim tekst. Kad bih stigao do kraja, sačekao bih koji trenutak, zaklopio knjigu i pritisnuo dugme „stop”.

6

Četvrte godine našeg kontakta s mnoštvom reči, a istovremeno bez reči, stigao je pozdrav. „Dečko, poslednja priča je bila posebno lepa. Hvala. Hana.”

Papir je bio na linije, istrgnut iz sveske. Sasvim pri vrhu, pozdrav je ispunjavao tri reda. Bio je napisan plavom hemijskom olovkom koja je ostavljala pomalo razmazan trag. Hana je olovkom upravljala naprežući svu snagu; slova su izbila na poledinu papira. I adresu je napisala s istim naprezanjem; otisak se video s obe strane po sredini presavijenog lista.

Na prvi pogled moglo se pomisliti da je to dečiji rukopis. Ali ono što je u dečijem rukopisu nekontrolisano i nevešto, ovde je bilo silovito. Videlo se koliki je bio otpor koji je Hana morala da savlada ne bi li od linija načinila slova, a od slova reči. Dečija ruka bi da skrene ovde ili onde i treba je održavati na liniji za pisanje. Hanina ruka nije htela nikuda i trebalo je goniti da ide napred. Linije od kojih su nastajala slova počinjale bi uvek iznova, prilikom podizanja i spuštanja, ispred luka ili oštine. I svako slovo je bilo bitka za sebe, na neki svoj način ukošeno ili uspravljeno, a često se od prethodnih razlikovalo po visini i širini.

Pročitao sam pozdrav i silno obradovan klicao u sebi: „Ona piše, piše!” Tokom godina koje su protekle od mog otkrića, pročitao sam sve što se moglo naći o nepismenosti. Saznao sam za bespomoćnost u izvršavanju svakodnevnih životnih radnji, pri nalaženju puta ili adrese, izboru jela u restoranu, o zastrašenost zbog koje se analfabeta drži unapred datih modela i uhodanih rutina, o energiji koja je potrebna da bi se sakrila nesposobnosti da se čita i piše, oduzimajući je od pravog života. Biti nepismen znači ne biti punoletan. Našavši hrabrosti da nauči da čita i piše, Hana je napravila korak iz nepunoletstva u punoletstvo, prosvetiteljski korak.

Posmatrao sam Hanin rukopis i video koliko je snage i napora pisanje koštalo. Ponosio sam se njome. Istovremeno sam bio tužan zbog nje, tužan zbog njenog zakasnelog i promašenog života, tužan zbog zakasnelog i promašenog u životu

uopšte. Kad je pravo vreme propušteno, mislio sam, kad je neko nešto suviše dugo odlagao ili kad mu je nešto suviše dugo bilo uskraćeno, onda i ono što se najzad dogodi dolazi prekasno, čak iako je uz silan napor izvedeno i s radošću dočekano. Ili možda ne postoji „prekasno”, postoji samo „kasno”, i nije li to „kasno” uvek bolje nego „nikad”? Ne znam.

Posle prvog pozdrava su usledili novi, a potom su se ustalili. Uvek je to bilo samo nekoliko reči, zahvaljivanje, želja da se dobije još nešto od istog autora ili da se on ubuduće preskoči, primedba o nekom piscu, nekoj pesmi ili priči, junaku nekog romana, neko zapažanje iz zatvora. „U dvorištu već cvetaju forzicije” ili „Volela bih da ovog leta bude puno oluja” ili „Vidim kroz prozor da se ptice već okupljaju za let na jug” - često sam tek posle Hanina zapažanja primećivao forzicije, letnje oluje i jata ptica. Njene primedbe o književnosti bile su nekad zapanjujući tačne. „Šnicler laje, Stefan Cvajg je mrtav pas”, ili „Keleru je potrebna žena”, ili „Geteove pesme su kao male slike u lepim ramovima”, ili „Lenc sigurno piše pisaćom mašinom”. Pošto o autorima nije znala ništa, zamišljala ih je kao savremenike, dok se nedvosmisleno ne bi pokazalo da greši. Zapanjilo me je u kojoj meri se starija književnost doista može čitati kao savremena; onaj ko ne poznaje istoriju lako može da u životnim okolnostima ranijih epoha vidi okolnosti nekih udaljenih podneblja.

Nikada nisam pisao Hani. Nisam, međutim, prestajao da joj čitam. Kada sam proveo godinu dana u Americi, i odatle sam joj slao kasete. Kad bih bio na odmoru ili imao mnogo da radim, dugo bi mi trebalo da ispunim novu kasetu; nisam imao neki ustaljen ritam već bih kasete slao nekad jednom nedeljno, nekad na petnaest dana, a nekad tek nakon tri ili četiri nedelje. Nije me opterećivala pomisao da Hani, pošto je sad naučila sama da čita, moje kasete možda više nisu bile potrebe. I pored njih je mogla da čita. Čitanje naglas bio je moj način obraćanja, razgovora s njom.

Sačuvao sam sve njene poruke. Rukopis se menjao. Prvo joj je uspelo da sva slova ukosi na isti način, da im ujednači visinu i širinu. Kad je to postigla, bilo je primetno da joj je lakše i da je sigurnija. Rukopis joj nikada nije postao ispisan. Ali je dobio nešto od one stroge lepote karakteristične za rukopis starih ljudi koji u životu nisu mnogo pisali.

7

Tada uopšte nisam razmišljao o tome da će Hanu jednog danu pustiti iz zatvora. Razmena kasete i pozdrava bila je tako normalna i udomaćena, a Hana mi je na tako neobavezujući način bila i blizu i daleko, da je, takvo stanje što se mene tiče, moglo da traje u nedogled. Komotno i egoistički, znam.

Onda je stiglo pismo od upravnice zatvora:

„Gospođa Šmic i Vi se već godinama dopisujete. To je jedini kontakt koji gospođa Šmic ima sa spoljnim svetom te Vam se stoga obraćam, mada ne znam koliko ste bliski, i da li ste joj rođak ili prijatelj.

Naredne godine će gospođa Šmic ponovo podneti zahtev za pomilovanje i verujem da će ga odbor za pomilovanje i odobriti. To znači da bi ubrzo mogla biti puštena iz zatvora posle osamnaest godina izdržavanja kazne. Mi smo, naravno, spremni da joj obezbedimo, odnosno da pokušamo da joj obezbedimo stan i posao, premda će s poslom biti teže s obzirom na njene godine, iako je potpuno zdrava, a u našoj krojačnici se pokazala i kao vrlo spretna. Bolje je, međutim, kada se o tim stvarima ne brinemo mi, nego rođaci i prijatelji koji otpuštenim licima mogu da budu na usluzi i da im pruže podršku. Ne možete ni da zamislite kako se neko ko je osamnaest godina proveo u zatvoru, izvan zatvora oseća usamljeno i bespomoćno.

Gospođa Šmic je u stanju da se sama prilično dobro snađe i brine o sebi. Od Vas bi dovoljno bilo ukoliko biste joj našli jedan mali stan i posao, prvih nedelja i meseci povremeno je posećivali i zvali u posetu i pobrinuli se da bude obavestena o ponudama crkvene opštine, centara za obrazovanje odraslih, brigu o porodici i si. Posle osamnaest godina problem je i otići prvi put u grad, kupovinu, administrativne službe, restoran. U pratnji je to svakako lakše.

Zapazila sam da nikad niste posetili gospođu Šmic. Da ste dolazili, ne bih Vam se obratila pismom, nego bih Vas prilikom neke posete zamolila za razgovor. Ali

sada je već neophodno da je pre otpuštanja posetite. Molim Vas da tom prilikom svratite i do mene.”

Pismo se završavalo srdačnim pozdravima koje nisam dovodio u vezu sa sobom, već ih smatrao potvrdom da je upravnici do cele stvari bilo veoma stalo. I ranije sam čuo za nju; njena ustanova važila je za sasvim netipičnu, a njen glas je u pitanjima reforme postupka izdržavanja kazne imao težinu. Dopalo mi se njeno pismo.

Nije mi se, međutim, dopalo ono što je meni palo u deo. Naravno da je trebalo da se pobrinem za Hanin stan i posao, to sam i uradio. Neki prijatelji koji su imali jednosoban stan, a nisu ga ni koristili ni izdavali, bili su spremni da ga ustupe Hani za malu kiriju. Grk, kod koga sam nekad prepravljao odeću, pristao je da zaposli Hanu pošto se njegova sestra s kojom je radio vratila u Grčku. Potrudio sam se i prikupio obaveštenja o obrazovnim i socijalnim programima crkvenih i drugih institucija, i mnogo pre no što je bilo potrebno. Ali odlazak u posetu Hani sam odlagao.

Upravo zbog toga što mi je tako neobavezujuće bila i bliska i daleka, nisam želeo da je posetim. Ono što je meni značila moglo se održati, tako sam osećao, samo na rastojanju. Strepeo sam da je mali, neopterećujući, skroviti svet pozdrava i kasete bio suviše artificijelan i povrediv da bi mogao da izdrži fizičku blizinu. Kako da se sretnemo licem u lice bez bojazni da će isplivati sve ono što je bilo među nama?

I tako je prošla ta godina, a ja nisam otišao u zatvor. Upravnica zatvora se nije više javljala; pismo u kojem sam je obavestio o stanu i poslu koje sam obezbedio, ostalo je bez odgovora. Očigledno je računala s tim da ću je potražiti kad budem došao Hani u posetu. Nije mogla da zna da ja s tom posetom ne samo da odugovlačim, već da za nju nisam ni spreman. A onda je konačno donesena odluka da Hana bude pomilovana i puštena iz zatvora i upravica me je pozvala telefonom. Da li sada mogu da dođem? Za sedam dana Hana izlazi.

8

Sledeće nedelje sam bio kod Hane. To je bila moja prva poseta zatvoru. Na ulazu sam prošao kroz kontrolu, a potom, dok su me uvodili, nekoliko puta su otključavali i zaključavali vrata. No zgrada je bila nova i svetla, a u unutrašnjem delu vrata su bila otvorena i žene su se slobodno kretale. Jedna vrata na kraju hodnika vodila su napolje, na malu poljanu s klupama i cvećem. Osvrtao sam se oko sebe. Uniformisana službenica koje me je dovela, pokazala je na obližnju klupu u senci kestena.

Hana? Žena na klupi je bila Hana? Seda kosa, lice s dubokim uspravnim borama na čelu, na obrazima i oko usta, krupno, teško telo. Bila je u svetloplavoj haljini koja joj je bila tesna i sapinjala je preko grudi, stomaka i butina. Ruke su joj ležale u krilu i držale knjigu. Ali nije čitala. Preko rubova naočara posmatrala je ženu koja je hranila nekoliko vrabaca, bacajući im mrvicu po mrvicu. Osetivši da je neko posmatra, okrenula se licem prema meni.

Video sam iščekivanje na njenom licu, video kako je sinulo od radosti kad me je prepoznala, video kako je očima ispitivala moje lice dok sam joj prilazio, video kako joj oči traže, pitaju, kako gledaju nesigurno i povredeno i video kako joj se lice gasi. Kad sam joj prišao, osmehnula se prijateljskim, umornim osmehom. „Porastao si, dečko.” Seo sam pored nje, a ona me je uhvatila za ruku.

Ranije sam posebno voleo njen miris. Uvek je mirisala sveže: sveže oprano, ili na sveže rublje, ili na svež znoj, ili na sveže tragove ljubavi. Ponekad je koristila i parfem, ne znam kakav, ali i njegov miris bio je pre svega svež. Među tim svežim mirisima bio je još jedan, težak, taman, opor miris. Često sam je njušio kao radoznala životinja, počinjući od vrata i ramena koji su mirisali na sveže oprano, usisavao sam miris svežeg znoja između njenih grudi što se pod pazusima mešao s tim drugim mirisom, teškim i tamnim, koji sam na struku i stomaku pronalazio u gotovo čistom stanju, a među nogama pomešanog s mirisom zrelih plodova koji me

je uzbuđivao, njušio sam joj i noge, butine na kojima se taj miris gubio, pregibe s unutrašnje strane kolena, takode s lakim svežim mirisom znoja, te stopala što su mirisala na sapun ili na kožu ili na umor. Leđa i ruke nisu posebno mirisali, nisu mirisali ni na šta, a opet su mirisali na nju, a u dlanovima je bio skupljen miris dana i posla: štamparske boje tramvajskih karata, metala bušilice, luka ili ribe ili pečene masti, ceđa za pranje ili vreline pegle. Tek oprane ruke nisu isprva otkrivale ništa. Ali sapun je te mirise samo na kratko pokrivao i posle nekog vremena ponovo su se javljali, slabi, sliveni ujedan jedini dah dana i posla, dah dana na izmaku i završenog posla, dah večeri, povratka kući i bivanja u svom domu.

Sedeo sam pored Hane i osećao miris starice. Ne znam šta se sve sadrži u tom mirisu koji sam poznavao preko baba i starih tetaka i koji u staračkim domovima lebdi po sobama i hodnicima kao prokletstvo. Hana je bila još mlada za taj miris.

Primakao sam joj se. Bilo mi je jasno da je razočarana našim susretom, pa sam hteo da to sad izgladim, popravim. „Radujem se što izlaziš.”

„Stvarno?”

„Stvarno, i radujem se što ćeš mi biti blizu.” Pričao sam joj o stanu, o poslu koji sam joj našao, o mogućnostima za kulturni i društveni život u tom delu grada, o gradskoj biblioteci. „Je l' puno čitaš?”

„Pa onako. Lepše je kad dobiješ pročitano.” Pogledala me je. „S tim je sad gotovo, zar ne?”

„Zašto bi bilo gotovo?” Međutim, nisam mogao da zamislim sebe ni kako joj snimam kasete, niti kako se s njom nalazim i naglas joj čitam. „Toliko me je obradovalo i zadivilo što si naučila da čitaš. A kakva si mi tek divna pisma pisala!” To je bila istina; radovao sam se i divio joj se zbog toga što čita i što mi piše. Osećao sam, ipak, da su moja radost i moje divljenje neprimereni onome što je Hana morala da plati da bi naučila da čita i piše, i da su bili prilično tanušni kada me nisu mogli navesti ni na to da joj odgovorim, da je posetim, da s njom razgovaram. Hani sam bio namenio malu nišu, samo i isključivo nišu, koja mi je bila važna, koja mi je nešto davala i za koju sam i ja nešto činio, ali to je bila niša, a ne mesto u mom životu.

Ali zašto je trebalo da joj u životu odredim mesto? Pobunio sam se protiv griže savesti koju je probudilo poređenje s nišom. „Zar pre procesa nisi nikad razmišljala o onome o čemu se govorilo na suđenju? Mislim, da li si nekad mislila o tome kad smo bili zajedno, kad sam ti čitao?”

„Je l' te to mnogo zaokuplja?” Nije, međutim, sačekala odgovor. „Uvek sam imala osećaj da me ionako niko ne razume, da niko ne zna ko sam ja i šta me je

odvelo ovamo ili onamo. A, znaš, kad te niko ne razume onda nemaš ni kome da polažeš račune. Ni sud nije imao prava da traži da mu položim račun. Ali mrtvi to mogu. Oni razumeju. Nije čak ni neophodno da su prisustvovali onom što se događalo, a ako jesu, onda tek savršeno dobro razumeju. Ovde u zatvoru puno su bili sa mnom. Dolazili su svake noći, zvala ih ja ili ne. Pre procesa sam još uspevala da ih odagnam, posle više ne.”

Čekala je da čuje da li ću na to nešto reći, ali nisam znao šta da kažem. Prvo sam hteo da kažem da meni ne uspeva da bilo šta i bilo koga odagnam. Ali to nije tačno; nekog možeš oterati i tako što ćeš ga ćušnuti u nišu.

„Jesi li oženjen?”

„Bio sam. Gertruda i ja smo već odavno razvedeni, a naša ćerka Julija živi u internatu; nadam se da neće ostati tamo do kraja školovanja, već da će se preseliti k meni.” Sada sam ja čekao da čujem da li će na to nešto reći ili pitati. Čutala je. „Doći ću po tebe sledeće nedelje, je l’ važi?”

„Važi.”

„Sasvim tiho, ili može da bude malo glasnije i veselije?”

„Sasvim tiho.”

„Dobro, dolazim po tebe sasvim tiho, bez muzike i šampanjca.” Ustao sam, a i ona je ustala. Gledali smo se. U međuvremenu je dvaput zazvonilo i ostale žene su već ušle u zgradu. Hanine oči su ponovo pretraživale moje lice. Zagrlio sam je, ali to nije bio dodir koji sam pamtio.

„Sve najbolje, dečko.”

„I tebi.”

I tako smo se pozdravili pre no što je došlo vreme da se rastanemo.

9

Nedelja koja je usledila bila je posebno naporna. Ne znam više da li sam, spremajući predavanje bio pritisnut i rokom, ili samo obimom posla i potrebom da budem uspešan.

Pretpostavka od koje sam pošao u spremanju predavanja pokazala se pogrešnom. Kada sam počeo da je proveravam naletao sam, tamo gde sam očekivao smisao i pravilnost, na same slučajnosti. Umesto da se s tim nekako izborim, tragaoh sam dalje, grozničavo, grčevito, uplašeno, kao da svojom predstavom o stvarnosti nju samu iskrivljujem, i bio spreman da ono do čega sam došao preokrenem, naduvam ili umanjim. Obuzeo me je neki čudan nemir, i mada sam uspevao da zaspim kad bih kasno noću legao u krevet, posle nekoliko sati budio bih se, potpuno rasanjen, i mučio da ponovo zaspim sve dok ne bih odlučio da ustanem i nastavim da čitam ili pišem.

Obavljao sam i pripreme za Hanin izlazak. Opremio sam stan nameštajem iz „Ikee” i dodao nekoliko starih komada, najavio Hanin dolazak grčkom šnajderu i ponovo se obavestio o socijalnim i obrazovnim programima. Kupio sam zalihe hrane, stavio knjige u regale, okačio slike. Pozvao sam baštovana koji je održavao malu baštu oko terase dnevne sobe. I to sam radio grozničavo i ogorčeno; bilo mi je previše obaveza.

Ali bilo ih je i taman koliko treba da ne moram da mislim na posetu Hani. Samo ponekad, dok bih vozio kola. ili sedeo umoran za pisaćim stolom, ili ležao budan u krevetu, ili bio u Haninom stanu, ta pomisao bi nadvladala i pustila uspomene da naviru. Video bih je na klupi, pogleda uperenog u mene, na bazenu licem okrenutu prema meni i iznova se javljalo osećanje da sam je izneverio, da sam se se ogrešio o nju. I iznova sam se bunio protiv tog osećanja, optuživao je i smatrao da se iz krivice izvukla jeftino i odveć jednostavno. Polagati samo mrtvima račune, krivicu i ispaštanje svesti samo na rdav san i mučne snove - a šta je sa živima? Pod živima

sam, zapravo, podrazumevao samog sebe. Zar i ja nisam imao pravo da tražim da mi položi račun? Gde sam u svemu tome bio ja?

Dan uoči njenog izlaska, popodne sam telefonom pozvao zatvor. Prvo sam razgovarao s upravnicom.

„Pomalo sam nervozna. Znae, nije uobičajno da neko posle toliko dugog zatočenja ode odavde pre nego što je sate i dane proveo napolju. Gospođa Šmic je to odbila. Sutra joj neće biti lako.”

Povezali su me s Hanom.

„Razmisli šta ćemo sutra. Je l' hoćeš da ideš pravo kući ili ćemo prvo u šumu, ili na reku?”

„Razmisliću. A ti i dalje moraš sve prvo da isplaniraš, zar ne?”

To me je naljutilo. Naljutilo isto onako kao kad bi mi prijateljice govorile da nisam dovoljno spontan, da se isuviše oslanjam na glavu umesto da osećanjima pustim na volju.

Po mom ćutanju primetila je da sam ljut i nasmejala se. „Nemoj da se ljutiš, nisam mislila ništa loše.”

Hanu sam na klupi zatekao kao staru ženu. Likom je bila stara žena i mirisala je na staru ženu. Nisam uopšte obratio pažnju na njen glas. Glas joj je ostao sasvim mlad.

10

Sledećeg jutra Hana je bila mrtva. Obesila se u svitanje.

Kad sam došao, odveli su me upravnici. Prvi put sam je video, malu, tanušnu ženu sa smeđeplavom kosom i naočarima. Delovala je neupadljivo dok nije progovorila, snažno i s toplinom, uz strog pogled i energične pokrete ruku. Raspitivala se o razgovoru od prethodne večeri i susretu od pre nedelju dana. Da li sam nešto naslutio, osećao neku strepnju. Rekao sam da nisam. Zaista nije bilo nikakve slutnje ili strepnje koje sam potisnuo.

„Odakle se znate?”

„Stanovali smo u blizini.” Gledala me je ispitivački, te sam zaključio da moram da kažem još nešto. „Stanovali smo u blizini, pa smo se upoznali i sprijateljili. Kasnije sam kao student prisustvovao procesu na kome je osuđena.”

„Kako to da ste gospođi Šmic slali kasete?”

Ćutao sam.

„Znali ste da je nepismena, zar ne? Kako ste to saznali?”

Slegao sam ramenima. Nisam video zašto bi je se ticala Hani na i moja priča. Gušile su me suze i plašio sam se da neću moći da govorim. Nisam hteo da plaćem pred njom.

Primetila je šta je posredi. „Hajdemo, pokazaću vam ćeliju gospođe Šmic.” Išla je ispred mene, ali se neprekidno osvrkala da mi nešto pokaže ili objasni. Ovde su jednom upali teroristi, ovo je krojačnica u kojoj je Hana radila, ovde je Hana sedeći štrajkovala dok nije ispravljena odluka o ukidanju sredstava koja se izdvajaju za biblioteku, ovuda se ide u biblioteku. Zaustavili smo se ispred jedne ćelije. „Gospođa Šmic se nije spakovala. Videćete ćeliju onakvu kakva je bila dok je u njoj živela.”

Krevet, orman, sto i stolica, na zidu iznad stola polica, a u uglu iza vrata

umivaonik i klozetska šolja. Umesto prozora, staklene kocke. Sto je bio prazan. Na polici knjige, budilnik, plišani meca, dve šolje, konzerva s kafom, nekoliko kutija čaja, kasetofon, a na dva niža nivoa kasete koje sam joj slao.

„Nisu tu sve.” Upravnica je pratila moj pogled. „Gospođa Šmic je uvek pozajmljivala po nekoliko onima koji čuvaju slepe zatvorenice.”

Prišao sam polici. Primo Levi, Eli Vizel, Tadeuš Borovski, Žan Ameri - književnost koju su pisale žrtve bila je pored dnevnčkih beleški Rudolfa Hesa, knjige Hane Arent o Ajhmanu u Jerusalimu i naučne literature o koncentracionim logorima.

„Da li ih je Hana pročitala?”

„Naručivala ih je, u svakom slučaju, veoma promišljeno. Pre nekoliko godina morala sam da joj pribavim opštu bibliografiju o koncentracionim logorima, a onda me je pre godinu ili dve molila da joj kažem naslove knjiga o ženama u logorima, logorašicama i onima koje su ih čuvale. Obratila sam se Institutu za savremenu istoriju i dobila odgovarajuću specijalizovanu bibliografiju. Čim je gospođa Šmic naučila da čita, počela je da čita o konc-logorima.”

Na zidu iznad kreveta mnoštvo sličica i cedulja. Klekao sam na krevet da bih mogao da ih pročitam. Bili su to citati, pesme, kratke poruke, ali i recepti i fotografije isečeni iz novina i časopisa. „Proleće ponovo svojom plavom trakom leprša kroz vazduh”, „Senke oblaka promiču preko polja” - sve pesme su bile ispunjene radošću boravljenja u prirodi ili čežnjom za prirodom, a fotografije su prikazivale tek ozelenelu šumu, livade prekirivene raznobojnim cvećem, jesenje lišće i poneko usamljeno drvo, vrbu nad potokom, trešnju sa zrelim, crvenim plodovima, krošnju kestena koja plamti u žutim i narandžastim tonovima. Na jednoj novinskoj fotografiji rukovali su se stariji čovek i mladić, obojica u tamnim odelima. U mladiću, koji se blago naklonio onom starijem, prepoznao sam sebe. Bio sam maturant i na proslavi mature primio od direktora gimnazije nekakvu nagradu. Tada je već bilo prošlo mnogo vremena otkako je Hana napustila naš grad. Da li je moguće da je, ona nepismena, bila pretplaćena na lokalne novine u kojima se pojavila fotografija? Trebalo se potruditi pa saznati za fotografiju i doći do nje, ukoliko nije bila pretplaćena. Da li je tu fotografiju imala i za vreme procesa, da li je nosila sa sobom? Ponovo sam osetio suze u grudima i grlu.

„Ona je uz vas naučila da čita. Uzimala je iz biblioteke knjige koje ste joj čitali na kasetama i pratila je, reč po reč, rečenicu po rečenicu, ono što je slušala. Kasetofon nije mogao dugo da izdrži to silno uključivanje i isključivanje,

premotavanje napred i nazad, stalno se kvario i trebalo ga je popravljati, a kako je za to potrebno moje odobrenje i do mene je stiglo šta to gospođa Šmic radi. Isprva nije htela o tome da govori, ali kad je počela i da piše i zamolila me za neku knjigu sa slovima, nije se više trudila da to sakrije. Bila je naprosto ponosna što je uspela i htela je da podeli radost.”

Dok je govorila, klečao sam pogleda zalepljenog za slike i ceduljice i borio se sa suzama. Kad sam se okrenuo i seo na krevet, rekla je: „Toliko se nadala da ćete joj pisati. Primala je samo od vas poštu, a kad bi se razdelilo to što je stiglo, a ona pitala ‘Za mene nema pisma?’ mislila je baš na pismo, a ne na paket s kasetama. Zašto joj niste pisali?”

Ćutao sam i dalje. Nisam bio u stanju da govorim, mogao sam samo da mucam i plačem.

Prišla je polici, uzela jednu od kutija za čaj, sela pored mene i iz džepa na kostimu izvukla presavijen list papira. „Ostavila mi je pismo, neku vrstu testamenta. Pročitaću vam ono što se odnosi na vas.” Raširila je papir. „U ljubičastoj kutiji za čaj ima još novca. Dajte ga Mihaelu Bergu; neka ga, sa 7000 maraka koliko imam uštedeno u banci, preda ćerki one žene koja je preživela požar u crkvi. Ona neka odluči šta će s tim da radi. I recite mu da ga pozdravljam.”

Nije mi, dakle, ostavila nikakvu poruku. Da li je htela da me povredi? Da me kazni? Ili joj je duša već bila tako umorna da je imala snage da uradi i napiše samo najnužnije? „Kakva je bila svih ovih godina”, morao sam da sačekam da bih mogao da produžim, „i ovih poslednjih dana?”

„Niz godina je ovde živela manastirskim životom. Kao da se svojom voljom povukla, dobrovoljno priklonila redu koji ovde vlada, kao da je taj uglavnom monotoni posao neka vrsta meditacije. Među ostalim ženama, s kojima je bila učtiva ali na distanci, uživala je poseban ugled. I više od toga, bila je autoritet, pitali su je za savet kad bi iskršli problemi, a kad bi posredovala u nekoj svađi prihvatano je ono što ona odluči. A onda se pre nekoliko godina prepustila. Ranije je uvek držala do sebe. Mada snažne građe, bila je ipak vitka i uvek savršeno uredna i čista. Sad je, međutim, navalila da jede, retko se kupala, nagojila se i neprijatno je mirisala. Nije, pri tom, izgledalo da je nesrećna ili nezadovoljna. Kao da joj više nije bilo dovoljno povlačenje u manastir, kao da joj je čak i u manastiru suviše živo i bučno i da mora da se još dublje povuče, u usamljenu izbu u kojoj više niko neće moći da je vidi i gde izgled, odeća i miris nemaju nikakvo značenje. Ne, pogrešno je reći da se prepustila. Ponovo je definisala svoje mesto na način koji je njoj odgovarao, ali na druge žene nije više ostavljao utisak.”

„A poslednjih dana?”

„Bila je kao uvek.”

„Mogu li da je vidim?”

Klimnula je glavom, ali je ostala da sedi. „Zar svet čoveku tokom godina samovanja postaje tako nepodnošljiv? Zar je lakše ubiti se nego se iz manastira, iz isposništva, vratiti u svet?” Okrenula se prema meni. „Gospođa Šmic nije napisala zašto se ubila. A vi nećete da kažete šta je postojalo između vas dvoje i šta je možda dovelo dotle da se ubije uoči dana kada je trebalo da dođete po nju. „Savila je list, gurnula ga u džep, ustala i poravnala suknju. „Pogodila me je njena smrt, da znate, i trenutno sam veoma ljuta, i na gospođu Šmic i na vas. Ali, hajdemo.”

Opet je išla ispred mene, sada bez reči. Hana je ležala u jednoj maloj prostoriji na bolničkom odeljenju. Bilo je taman toliko mesta da se uvučemo između zida i nosila. Upravnica je smakla čaršav.

Hanino lice je bilo uvezano maramom koja joj je pridržavala bradu, dok se telo ne ukoči. Na licu se nisu posebno ocrtavali ni spokoj ni patnja. Upravo je izgledalo kao ukočeno i mrtvo lice. No, posle dužeg gledanja, iz mrtvog lica iskrslo je ono živo, iz ostarelog lica - mlado. Mora biti da to osećaju stari bračni parovi, pomislio sam; njoj je u starom čoveku sačuvan mladić, a njemu lepota i ljupkost mlade žene u staroj. Zašto to nisam video pre nedelju dana?

Nije mi se plakalo. Kad me je upravnica posle izvesnog vremena upitno pogledala, klimnuo sam glavom, a ona je čaršavom ponovo pokrila Hanino lice.

11

Bila je već jesen kada sam ispunio Hanin nalog. Ćerka je živila u Njujorku, pa sam neki sastanak u Bostonu iskoristio da joj odnesem novac: ček s iznosom uštedevine i kutiju za čaj s gotovinom. Prethodno sam joj pisao, predstavio se kao istoričar prava i pomenuo proces. Bio bih joj zahvalan, napisao sam, ako bi našla vremena da porazgovaramo. Pozvala me je na čaj.

Iz Bostona sam vozom otputovao u Njujork. Šume su se razmetale mrkim, zlatnim, narandžastim, crvenosmeđim i smeđecrvenim tonovima i plamenim crvenilom javorovog lista. Pred očima su mi se javile sličice jeseni iz Hanine ćelije. Kada sam se od kloparanja i Ijuljuškalja voza uspavao, sanjao sam Hanu i sebe u kući među brežuljcima obojenim bojama jeseni, pored kojih je prolazio voz. Hana je bila starija no što je bila kad smo se upoznali, ali mlađa nego onda kad smo se ponovo sreli, starija od mene, lepša nego pre, a godine su učinile da njeni pokreti budu još opušteniji, a ona još srođenija sa svojim telom. Video sam je kako izlazi iz kola i uzima u ruke pune kese, kako kroz baštu ide ka kući, spušta kese i ispred mene se penje stepenicama. Toliko sam čeznuo za njom da je bolelo. Branio sam se od te čežnje, dokazivao joj da za nju nema mesta ni u mojoj ni u Haninoj realnosti, realnosti naših životnih doba, prilika u kojima živimo. Kako to da Hana, koja ne zna engleski, živi u Americi? A i ne zna da vozi kola.

Probudio sam se, ponovo svestan da je Hana mrtva. Znao sam, takode, da se čežnja vezala za nju mada se nije ticala nje. To je bila čežnja za povratkom kući.

Ćerka je u Njujorku živila u maloj ulici blizu Central parka. S obe strane bile su stare zgrade slično građene, od tamnog pešćanika, a od pešćanika su bile i stepenice koje su vodile do prvog sprata. To je stvaralo utisak strogosti: kuća do kuće, fasade gotovo identične, jedno stepenište do drugog, nedavno zasađen drvored sa stablima na istom razmaku i ponekim žutim listom na tankim granama.

Ćerka je servirala čaj ispred velikih prozora s pogledom na mali zajednički vrt,

delom zelen i prošaran cvećem, a delom pun starudija. Tek što smo seli i što je iznela čaj, dok smo mutili šećer u šoljama, prešla je, s engleskog, kojim me je dočekala, na nemački. „Šta vas je dovelo meni?“ Nije to pitala ni prijateljski, ni neprijateljski: ton je bio krajnje poslovan. Sve je na njoj bilo poslovno: držanje, gestikulacija, odeća. Lice joj je na čudan način skrivalo godine. Tako izgledaju lica koja su zatezana. Ali možda se okamenilo od rane patnje - uzalud sam pokušavao da joj se setim lica za vreme procesa.

Ispričao sam joj o Haninoj smrti i nalogu koji mi je ostavila.

„Zašto ja?“

„Pretpostavljam zato što ste jedini preživeli.“

„I šta ću s tim?“

„Šta god smatrate da je smisljeno.“

„I da gospođu Šmic time razrešim greha?“

Prvo sam hteo da je uzmem u zaštitu, ali Hana je zaista tražila mnogo. Godine zatočenja trebalo je da budu ne samo dosuđeno ispaštanje; Hana je htela da im da smisao, i da joj se za to oda i priznanje. Rekao sam to.

Odmahnula je glavom. Nisam znao da li je time želelala pobije moje tumačenje ili da uskrati priznanje Hani.

„Zar ne možete da joj odate priznanje, a da je ne razrežite greha?“

Osmehnula se. „Voleli ste je, zar ne? Šta je, zapravo, bilo između vas?“

Za trenutak sam oklevao. „Bio sam njen čitač. To je počelo kad sam imao petnaest godina, a nastavilo se kad je bila u zatvoru.“

„Kako ste...“

„Slao sam joj kasete. Gospođa Šmic je gotovo čitavog života bila nepismena; tek je u zatvoru naučila da čita i piše.“

„Zašto ste sve to radili?“

„Bili smo, kad sam imao petnaest godina, u vezi“

„Hoćete da kažete da ste spavali s njom?“

„Da.“

„Kako je bila brutalna ta žena! Jeste li uopšte uspeli da shvatite šta znači to da

ste s petnaest godina s njom... Ne, sami kažete da ste nastavili da joj čitate kad je bila u zatvoru. Jeste li se ženili?”

Klimnuo sam glavom.

„I brak je bio kratak i nesrećan, i niste se ponovo ženili, a dete, ukoliko ga ima, je u internatu.”

„To se odnosi na hiljade muškaraca; za to nije potrebna gospođa Šmic.”

„Da li ste, kada ste poslednjih godina bili u kontaktu s njom, ikada osetili da je svesna šta vam je uradila?”

Slegao sam ramenima. „U svakom slučaju, svesna je šta je uradila drugima, u logoru i na maršu. To mi nije samo rekla, već se time poslednjih godina u zatvoru intenzivno bavila.” Ispričao sam joj ono što sam čuo od upravnice zatvora.

Ustala je i počela da krupnim koracima premerava sobu. „O koliko je novca uopšte reč?”

Otišao sam do predvorja gde sam ostavio tašnu i vratio se s čekom i kutijom za čaj. „Evo!”

Pogledala je ček i spustila ga na sto. Kutiju za čaj je otvorila, ispraznila, ponovo zatvorila, a zatim je držala u ruci, ne odvajajući pogled od nje. „Kao devojčica sam imala kutiju za čaj u kojoj sam držala svoje blago. Nije bila kao ova, mada je i tada bilo ovakvih konzervi, već starinska, s ćiriličnim slovima, poklopac se nije utiskivao nego je prelazio preko ivica. Uspela sam da je sačuvam sve do logora, ali su mi je tamo ukrali.”

„Šta je bilo unutra?”

„Eh, šta je bilo! Lokna naše pudlice, ulaznica za operu, gde me je tata vodio, prsten koji sam negde dobila ili našla kao reklamu u nekom pakovanju - ne, nisu mi tu kutiju ukrali zbog sadržaja. Sama kutija i ono šta s njom može da se uradi, to je u logoru bila vrednost.” Spustila je kutiju na ček. „Imate li neki predlog kako da se upotrebi novac? Nameniti ga nečemu što je u vezi s holokaustom izgleda mi zaista kao razrešenje od greha, koje niti mogu niti hoću da dam.”

„Pe evo, nepismeni koji žele da nauče da čitaju i pišu. Sigurno postoje takva udruženja, savezi, društva kojima bi se mogao dati taj novac.”

„Naravno da postoje.” Razmišljala je.

„A je l' postoji i neko takvo jevrejsko udruženje?”

„Možete biti sigurni da, ukoliko za nešto postoji udruženje, onda postoji i jevrejsko udruženje te vrste. Mada nepismenost nije baš jevrejski problem.”

Pružila mi je ček i novac.

„Hajde ovako: raspitajte se za neko takvo jevrejsko udruženje, ovde ili u Nemačkoj, i novac pošaljite onome koje je na vas ostavilo najbolji utisak. Možete i da”, nasmejala se, „novac uplatite pod imenom Hane Šmic, ako mislite da je to toliko važno.”

Ponovo je uzela kutiju za čaj. „Ja ću zadržati ovo.”

12

Od tada je prošlo deset godina. Prvih godina posle Hanine smrti mučila su me stara pitanja: da li sam je izneverio i izdao, da li sam joj u nečemu ostao dužan, da li je moja krivica u tome što sam je voleo, da li sam i kako mogao da se odvojim od nje, da li sam morao da je se odreknem. Ponekad sam se pitao i jesam li ja odgovoran za njenu smrt. A ponekad sam, opet, bio besan na nju, ljut zbog onoga što mi je uradila. Bes je, međutim, s vremenom izgubio snagu, a pitanja su postala nevažna. Ono što sam uradio i ono što nisam uradio, ono što je ona meni uradila - sve je to postalo moj život.

Namera da napišem Haninu i moju priču javila se ubrzo nakon njene smrti. Od tada se ta priča više puta ispisala u mojoj glavi, svaki put pomalo drugačija, s drugim slikama i drugim fragmentima radnje i razmišljanja. Tako pored verzije koju sam napisao, postoje i mnoge druge. Potvrda da je napisana verzija prava je u tome što nju jesam napisao, a ostale nisam. Ona je htela da bude napisana, one druge nisu htele.

Isprva sam želeo da napišem našu priču da bih se nje oslobodio. No sećanja nisu htela da se odazovu tom zadatku. Tada sam primetio da mi priča izmiče, pa sam pisanjem hteo da je povratim, ali ni to nije uspelo da oživi sećanja. Potom sam je nekoliko godina ostavio na miru. I izmirio se s njom. Onda se vratila, detalj po detalj i na takav način zaokružena, dovršena i sređena, da me više nije rastuživala. Dugo sam mislio da je to tužna priča. Ni sad ne mislim da je srećna. Mislim, međutim, da pogađa istinu i da je, u poređenju s tim, bez značaja pitanje da li je tužna ili nije.

Doduše, tako mislim kad se bez povoda nje setim. Ali kad sam povređen, isplivavaju osećanja povređenosti koja sam tada iskusio, kad se osećam krivim - tadašnja osećanja krivice, a u sadašnjoj čežnji, sadašnjoj nostalgiji osećam nekadašnju čežnju i nostalgiju. Slojevi naših života nataloženi su jedan preko drugog, dodiruju se, tako da nas u novom iskustvu uvek dočekuje i ono pređašnje, i

to ne kao nešto s čim smo završili, već kao živo i prisutno. Razumem to. Ali, iako razumem, ponekad to teško podnosim. Možda sam našu priču, ipak, napisao zato što hoću da je se oslobodim, iako u tome ne uspevam.

Odmah po povratku iz Njujorka, Hanin novac sam pod njenim imenom uplatio udruženju *Jewish League Against Illiteracy*. Dobio sam kratak odgovor, pisan na kompjuteru, u kome *se Jewish League* zahvaljuje Hani Šmic za njenu donaciju. S pismom u džepu, odvezao sam se na groblje gde je Hana sahranjena. To je bio prvi i jedini put da sam stajao pred njenim grobom.

Napomene

[\[←1\]](#) Nouvelle vague (francuski) filmovi novog talasa.